

KAPİTÜLASYON KAVRAMI ve OSMANLI DEVLETİ'NE ETKİLERİ

*Dr. Aybars PAMİR**

GİRİŞ

Makalemizin amacı kapitülasyon rejimini bir yönden Hukuk Tarihi, bir yönden de Devletler Hukuku bakış açısıyla ele alarak gün ışığına çıkartmak ve bu kurumu nedenleriyle, sonuçlarıyla irdelemektir. Konunun incelenmesi kapitülasyon sorunuyla uzun süre mücadele etmek zorunda kalan Osmanlı Devleti açısından büyük önem taşımaktadır; çünkü bu devlet asırlar boyu kapitülasyon antlaşmalarıyla Avrupalı devletlere sağlanan imtiyazlar nedeniyle sömürüye uğramıştır. Kapitülasyonlar Osmanlı Devleti'nin egemenlik hakkının bir gereği olan, ülkesi üzerindeki münhasır yetkisini kullanmasına engel olmuş ve bu devleti çöküşe sürüklemiştir. Rejim, Devlet'i adli, ticari, mali ve idari konularda çeşitli sınırlamalarla karşı karşıya bırakmıştır. Bu açıdan kapitülasyon rejimine Devletler Hukuku'nun olağan bir kurumu gözüyle bakmak bile yanlış olur. Kapitülasyonlar güçlü devletlerce yaratılan ve siyasi tarihte çeşitli dönem ve bölgelerde karşımıza çıkan bir uygulamadır.

Kapitülasyonların ortaya çıkış nedeni ticari'dir; ama zamanla bambaşka amaçlar için kullanılmıştır. Makalemizin birinci bölümünde "kapitülasyon" kavramının genel bir tanımı verilmiş, daha sonra ise bu rejimin doğuşu konu edilmiştir. Takip eden bölümde, bu rejimin Osmanlı Devleti'ndeki yeri irdelenmiş, kapitülasyonların verilmiş neden ve biçimleri gözler önüne serilmiştir. Daha sonra kapitülasyon rejiminin içerdiği konular sırasıyla ele alınmıştır.

* Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Tarihi Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi.

Kapitülasyonlarla ilgili bu genel açıklamalardan sonra, Osmanlı Devleti'nin kapitülasyon verdiği belli başlı dört devletin (Fransa, Avusturya, İngiltere ve Rusya) elde ettikleri imtiyazlar incelenmiştir.

Bilindiği gibi, sadece kapitülasyonlar değil, aynı zamanda onların sebep olduğu bazı sorunlar da Osmanlı Devleti'ni uzun yıllar büyük zorluklarla karşı karşıya bırakmıştır. Bu sorunlar içinde en önemlisi şüphesiz "Mahmi" sorunudur. Gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarını etkileyen ve onların da kapitülasyonlardan yararlanmalarına kapı açan bu sorun, çalışmamızın bir başka ilginç konusunu oluşturmaktadır.

Makalemiz, kapitülasyonların Lozan'da Türk Heyeti'nin inanılmaz gayreti ve kararlı tutumu sayesinde kaldırılmasının konu edildiği bölümle sona ermektedir. Hiç şüphesiz bu, yeni Türk Devleti'nin bir zaferidir ve bu zaferden çıkartılacak pek çok ders bulunmaktadır.

1. GENEL OLARAK KAPİTÜLASYON KAVRAMI

"Kapitülasyon" kavramının Lâtince "sözleşme yapma" anlamındaki "capitulare" kelimesinden geldiği tahmin edilmektedir. Nitekim İtalyanca "sözleşme" kelimesinin "capitulazione" olarak ifade edildiği görülmektedir. Öte yandan Ortaçağ'ın ikinci yarısından itibaren Akdeniz'de ticaret yapma yeteneğini büyük ölçüde geliştirmiş olan ve bu çerçevede vatandaşlarına ayrıcalıklı bir rejim uygulanmasını sağlayan İtalyan kent devletlerinin varlığı göz önüne alındığında, bu tahminin geçerliliği ortaya çıkmaktadır¹. "Kapitülasyon" kavramının özünde bir sözleşme (iki taraflılık) yattığı halde, Osmanlılarca verilen kapitülasyonlarda, 1535'de Fransa ile yapılan antlaşmaya kadar tek taraflılığın bulunduğu göze çarpmaktadır². Fakat tek taraflı da olsa kapitülasyonlar, bir kere tanandıktan sonra tarafları karşılıklı olarak bağlayan bir hak ve yükümlülükler rejimi meydana getirmişlerdir³.

Kapitülasyon, "Avrupalı devletlerin kendi ülkeleri dışında sürekli ya da geçici olarak bulunan yurttaşlarının, ülkesinde buldukları devletin yetkilerine değil de, kendi devletlerinin yetkilerine tabi olmak biçiminde elde ettikleri ayrıcalıklarla, ticaret ve gümrük konularında elde ettikleri kolaylıklar ve ayrıcalıklar düzeni" şeklinde tarif edilebilir. Avrupalı devletler bu ayrıcalıklar düzenini özellikle Osmanlı Devleti, Mısır ve Çin üzerinde kurmuşlar⁴, ancak bu rejimin uygulanmasından en büyük zararı

¹ Bitsel, Cemil; Lozan, Cilt: II, İstanbul, 1933, s.28, 29.

² İnalçık, Halil; İmtivazat, The Encyclopaedia of Islam, Cilt: III, London, 1971, s.1183.

³ Kurdakul, N.; Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar, İstanbul, 1981, s.26, 27.

⁴ Pazarcı, Hüseyin; Uluslararası Hukuk Dersleri, 1. Kitap, Ankara, 1998, s.73.

Osmanlı Devleti görmüştür⁵. Osmanlı Devleti'nde kapitülasyonlara "Muahedat-ı Atika", "Uhud-ı Atika" veya "İmtiyazat-ı Atika" adlarının verildiği görülmektedir⁶.

2. KAPİTÜLASYONLARIN ORTAYA ÇIKIŞI

Dünyada kapitülasyon uygulamasının ilk örneklerine Ortaçağ'da rastlanmaktadır. Bu dönemde İtalyan kent devletlerinin çeşitli Batı kentleriyle ticareti gelişmiş, ticaretle ulaşılan bölgelerde yabancı topluluklar oluşmuş ve bu topluluklar üzerinde bölgesel olarak icraî yetkilere sahip hakimler görev yapmaya başlamıştır. Bu kişilere "konsol" ya da "konsül" adı verilmiştir. Zamanla konsolların sayısının arttığı, yetkilerinin de genişlediği görülmektedir. Öyle ki, bunların yetkileri sadece kendi vatandaşlarının bulunduğu yabancı kentlerle sınırlı kalmamış, giderek yabancı karasuları ve açık denizlerde bulunan tebaayı da kapsar hale gelmiştir. İtalyan kent devletlerinin yurtdışındaki vatandaşları için kendi hakimlerini atması uygulaması, ilk önceleri Batı Avrupa için söz konusu olmuş, daha sonra Doğu'da da benzer uygulamalara gidilmiştir⁷. Sözü edilen devletler, özellikle XI. yüzyılın sonlarından itibaren, giderek zayıflamaya başlayan Bizans İmparatorluğu'nun bu durumundan istifade ederek türfü konularda imtiyazlar elde etmeye başlamışlardır. Örneğin, Normanlar'ın saldırısına karşı Bizans İmparatoru Alexis'in yardım isteğinde bulunduğu İtalyan kent devletlerinden Piza'nın, 1111 tarihli bir antlaşma ile, bu yardımı karşılığında İstanbul'da bir ticaret kolonisi kurma imtiyazını elde ettiği görülmektedir. Söz konusu Antlaşma ile Pizalılar da Bizans'a karşı her türlü düşmanca tutumdan kaçınacaklarını ve içlerinden birinin bu vaadi bozması durumunda, Bizans İmparatoru'nun ilk talebinde bir tazminat ödeyeceklerini taahhüt etmişlerdir. Ayrıca Bizans ülkesinde yaşayan Pizalılar'ın, ülkenin düşmanlarca işgali söz konusu olursa, savunma amacıyla İmparator tarafından askere alınabileceği de bu Antlaşma ile hükme bağlanmıştır. Adı geçen Antlaşma hükümlerinin gereğinin İmparator Alexis tarafından geciktirilmesi Piza'nın askerî bir müdahalesine konu olmuş, sonuçta İmparator Piza lehine bir grup kapitülasyonu daha kabul etmek zorunda kalmıştır. 1111 yılının Ekim ayında imzalanan kapitülasyon antlaşması ile İmparator, Piza büyük kilise ile başpiskoposuna her yıl para ve ipekli armağanlar vermek vaadinde bulunmuş, ayrıca Piza'dan gönderilen malların Bizans ülkesinde serbestçe satışa çıkarılabilmesi, Pizalılar'ın altın ve gümüş ithalinde hiçbir resim ödemeyecek olmaları, buna karşılık diğer malların

⁵ Sousa, N.; The Capitulary Regime Of Turkey, Baltimore, 1933, s.1.

⁶ Çufalı, Mustafa; Kapitülasyonların Mahiyeti ve Osmanlı Devleti'nin Yıkılışındaki Rolü, Türk Yurdu Dergisi, Cilt: XIX-XX, Sayı: 148-149, Aralık 1999 - Ocak 2000, s.156.

⁷ İşksal, Turgut; Kapitülasyonlar, Lozan'da İngiliz Heyeti'ne Verilen Gizli Raporun Tam Metni, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sayı: 16, Mayıs 1998, s.80, 81.

ithalinde sadece %4'lük bir resim ödemeleri, Bizans ülkesi içinde yapılan ticarete ise Pizalılar'dan Bizanslı tacirlerin ödedikleri kadar bir vergi alınması, Pizalılar'a İstanbul'da bir rihtım, yaşamaları için ayrı evler ve mallarının korunması için de, içinde mağazası bulunan uygun bir mahallenin ayrılması, aynı şekilde Pizalılar'ın uğradıkları İmparatorluk adalarında da kendilerine uygun yerlerin verilmesi kabul edilmiştir. Aynı Antlaşma, Pizalılar'a karşı işlenen bir hakaret ya da kız kaçırma suçuna karşı İmparator'un derhal adaleti yerine getireceği taahhüdünü de içermektedir. Antlaşma hükümleri, İmparator Alexis'in oğlu ve veliahdı olan Prens Jean tarafından da kabul ve tekeffül edilmiştir.

Şüphesiz sadece Piza değil, diğer İtalyan kent devletleri de sözü edilen dönemde Bizans İmparatorluğu'ndan, bu devletin zayıflamasını fırsat bilerek çeşitli imtiyazlar elde etmişlerdir.

Venedikliler'in Bizans İmparatoru Alexis zamanında elde ettikleri geniş imtiyazları, Alexis'in ölümünden sonra Bizans İmparatoru olan Jean (Yanni)'a da kabul ettirmek istedikleri, ancak İmparator buna yanaşmayınca Bizans'a savaş açtıkları bilinmektedir. İki devlet arasında 1126 Ağustosunda yapılan antlaşma, Venedik'in eski imtiyazlarının sürmesini öngörmüştür. Venedik, İtalyan kent devletleri arasında Bizanslılar'ca her zaman en çok gözetilen devlet olarak kalmıştır.

Cenevizliler ise, Jean'dan sonra Bizans İmparatoru olan Manuel döneminde Piza ve Venedikliler'in sahip olduğu imtiyazlara benzer imtiyazlara kavuşmuşlar, ancak bu durum uzun süre devam edememiştir. Cenevizliler'in kendileri gibi Bizans'tan imtiyaz elde etmesini içlerine sindiremeyen Piza ve Venedikliler 1162 yılında bu devletin İstanbul'daki antreposunu basarak yağmalamışlar, böylece Cenevizliler'i ülkelerine dönmek zorunda bırakmışlardır. Yaşanan bu olay, ileride Piza ile Cenova arasında kanlı bir savaşın başlangıç sebebini oluşturmuştur⁸.

İtalyan kent devletleri XII. yüzyılın sonunda Bizans İmparatorluğu'ndan konsolosluk yetkilerini genişleten imtiyazlar da elde etmişlerdir. Bizans İmparatorluğu 1199 yılında Venedik'e verdiği bir kapitülasyonla, kendi ülkesinde bulunan Venedikliler arasındaki davalara bakma yetkisini Venedik konsolosluk otoritesine bırakmıştır. 1199 Antlaşması, davalı tarafın Venedikli, davacı tarafın Bizanslı olduğu

⁸ Heyd, W.; Yakın-Doğu Ticaret Tarihi, Çev.: Ord. Prof. Enver Ziya Karal, Ankara, 1975, s.209 vd.

uyuşmazlıkların çözümünde de aynı makamın otoritesini kabul etmiştir. Buna benzer bir imtiyaz 1261 yılında Cenevizliler'e tanınmıştır⁹.

Bu arada Osmanlılar'ın, İstanbul'un alınmasından yarım yüzyıl kadar önce, bu şehirde oturan Türkler'in davalarına bakmak üzere bir kadı'nın tayin edilmesi hususunda Bizans İmparatorluğu'na baskı yaptıkları bilinmektedir. Osmanlılar, Selânik'in henüz Venedikliler'in elinde bulunduğu bir dönemde (1426-1430 yılları arasında) de bu şehirde konsolos bulundurmışlardır. Konsolos, Selânik'te yaşamakta olan Osmanlı vatandaşları arasındaki özel hukuk davalarına bakmakla görevli kılınmıştır¹⁰.

XV. yüzyılın sonları ve XVI. yüzyılın başlarından itibaren, o zamana kadar Doğu ticaretini elinde bulunduran İtalyan kent devletlerinin yerini İngiltere ve Fransa gibi Batı Avrupa'nın güçlü devletleri almaya başlamıştır. Adı geçen devletler, Doğu'da yeni bir güç haline gelen Osmanlı Devleti'nden elde ettikleri kapitülasyonlarla, vaktiyle İtalyan kent devletlerinin sahip olduğu imtiyazları elde etmişlerdir. Fransa'nın bu konuda diğer devletlere göre başı çektiği görülmektedir. Bu devlet, zamanla daha ileri giderek Osmanlı ülkesinde temsilciliği bulunmayan ve kapitülasyonlara sahip olmayan milletlerin himaye edilmesi hakkını da elde etmiştir. İngiltere ise, 1580'de kendi kapitülasyonlarını elde edince, Fransa ile aynı haklara sahip olduğunu ileri sürmüş, bu iki devlet arasında uzun süre çekişme yaşanmıştır. Osmanlı Devleti 1604'de Fransa ile imzalamış olduğu Kapitülasyon Antlaşması ile Fransa'yı en çok imtiyaz elde eden devlet olarak kabul etmiş (4. ve 6. maddeler), 1607'de ise 1604 Antlaşması metnine ilâve edilen bir hükümle bu durum tüm dünyaya ilân edilmiştir¹¹.

3. OSMANLI DEVLETİ'NDE KAPİTÜLASYON REJİMİ

A. Kapitülasyonların Konulma Nedenleri

Osmanlı Devleti'nin kapitülasyon antlaşmalarıyla Avrupalı devletlerin yurttaşlarına çeşitli ayrıcalıklar tanınmasının nedenleri üç kategoride toplanabilir:

Birinci neden, kapitülasyonların verildiği ilk dönemlerde "yasaların kişiselliği" ilkesinin genel olarak kabul görmüş olmasıdır. Bu ilkeye göre bir devletin vatandaşı, nerede bulunursa bulunsun, kendi devletinin yetkilerine tabi olur. Söz konusu ilke, Devletler Hukuku'nda XV. yüzyıldan itibaren

⁹ Berki, Şakir; Devletler Umumi Hukuku, Ankara, 1968. s.42.

¹⁰ Işıkşal; a.g.m., s.81.

¹¹ Işıkşal; a.g.m., s.82-87.

değişmeye başladığı halde, Avrupalı devletler daha önceden elde ettikleri kapitülasyonları kaybetmek istemedikleri için kapitülasyon uygulanan devletin ülkesinde yaşayan yurttaşları üzerindeki hakimiyetlerini devam ettirmişlerdir¹².

Osmanlı Devleti'nde kapitülasyon uygulamasının ikinci önemli nedeni, İslâm dininin farklı dinden olan yabancılar konusundaki anlayışından ileri gelmektedir. Gerçekten, İslâm Hukuku'nun sadece Müslümanlar üzerinde geçerliliği söz konusudur. Halbuki Müslüman olmayan –ama ehl-i kitap olan– yabancılara, belli koşullarla kendi dinlerinin kuralları tatbik olunur. Bu sebeple Avrupa devletlerinin Osmanlı ülkesinde bulunan yurttaşlarına kendi devlet yasalarının uygulanması, bu dinsel farklılıkla açıklanabilir. Ancak unutulmamalıdır ki, Osmanlı tebaasından olan ve kendilerine “*zimmi*” denilen gayrimüslimler farklı bir kategoriye teşkil etmektedir. Osmanlı Devleti doğal olarak kendi egemenliği altında, kendi topraklarında yaşayan bu gruplara (kendi vatandaşları oldukları için) kapitülasyon ayrıcalıklarını tanımamıştır¹³.

Son olarak, Osmanlı Devleti'ni kapitülasyon vermeye iten malî ve siyasî amaçlardan da söz edilmelidir. Malî amaç, Osmanlı topraklarından transit geçen ve ülkeden ihraç edilen mallardan vergi olarak hazineye büyük çapta gelir sağlanmasıdır. Siyasî amaç ise, Osmanlılar'ın kendi emniyet ve çıkarlarını korumak amacıyla batılı devletleri birbirlerine karşı kullanmak ve yeri geldiğinde bu devletlerin kendisine karşı saldırılarını önlemek istemeleridir¹⁴. Örneğin Osmanlılar Venedik ile olan mücadelelerinde, diğer bir İtalyan devleti olan Cenova'yı kendi taraflarına çekebilmek için, onlara 1352 yılında (Orhan Bey zamanında) Avrupa tekstil sanayininin ihtiyacı olan Manisa civarındaki şap tekeli vermişlerdir¹⁵. Buna karşılık Venedik ile olan ilişkilerin tamamen bozulması da istenmediğinden, bu devletin ihtiyaç duyduğu çeşitli malların (örneğin buğdayın) ihracına devam edilmiştir¹⁶. Benzer şekilde, Fatih Sultan Mehmet zamanında Venedik'in muhtemel saldırılarının önlenmesi amacıyla Venediklilerin İstanbul'da oturmalarına izin verildiği, tacirlerine de %2 gibi az bir gümrük vergisi ödemeleri koşuluyla ticaret yapma hakkının tanıdığı görülmektedir. II. Beyazıt

¹² Pazarcı: a.g.e., s.74.

¹³ Pazarcı: a.g.e., s.74. – Üçok, Coşkun – Mumcu, Ahmet – Bozkurt, Gülnihal: Türk Hukuk Tarihi, Ankara, 1996, s.70,71.

¹⁴ İnalcık: a.g.m., s.1179 vd.

Ayrıntılı bilgi için bkz., İnalcık, Halil: The Ottoman Empire, The Classical Age, 1300-1600, London, 1973, s.121 vd.

¹⁵ İnalcık: The Ottoman Empire, s.134.

döneminde de, yenilenen kapitülasyon anlaşması ile Venedik, Karadeniz'de Kefe ve Trabzon'a serbestçe ticaret yapma imtiyazını kazanmıştır¹⁷.

B. Kapitülasyonların Veriliş Biçimi

Osmanlı Devleti'nde kapitülasyon ayrıcalıkları, yalnızca “*harbî*” denilen dar-ül harb devletleri vatandaşlarına tanınmıştır. Bunlara, İslâm Devleti ile dostça ve barış içinde yaşayacaklarına dair söz vermelerinden (aman kurumu) dolayı “*müstemin*” adı verilmiştir¹⁸. Buna karşılık, yukarıda da açıklandığı gibi, Osmanlı ülkesinde yaşayan ve kendilerine “*zimmî*” adı verilen gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarına ise kapitülasyon ayrıcalıkları tanınmamıştır. Ancak XVIII. yüzyıldan itibaren, Avrupalı devletlerin hizmetinde çalışan ya da onların uyruğuna geçen zimmîlere “*berath*” adı altında bazı kapitülasyon ayrıcalıkları verilmeye başlanmıştır¹⁹.

Kapitülasyonların verilebilmesi için, İslâm Hukuku kurallarına göre önce harbilerin İslâm ile dostluk ve barış içinde bulunmayı kabul etmeleri (aman) gerekmektedir²⁰. Bu taahhüdün karşılığında da, İmam'ın müsteminlerin can ve mal varlığını garanti etmesi, böylece iki taraf arasında bir ahitnamenin (sözleşmenin) yapılması şarttır. Ahitnamede kapitülasyon ayrıcalıklarının belirtilmesi kuraldır. Bu arada, tanınacak ayrıcalıklar nedeniyle müsteminler ve müslümanlar arasında çıkabilecek dinsel sorunları gidermek üzere Şeyhülislâm'dan fetva alınmak gerekir. Daha sonra ise İmam (Padişah), müsteminin bu ayrıcalıklardan yararlanmasını sağlamak amacıyla “*berat*” ya da “*nişan*” adı verilen bir ferman çıkartacaktır²¹.

4. KAPİTÜLASYONLARIN ÇEŞİTLİ DÖNEMLERE GÖRE ÖZELLİKLERİ

Osmanlı Devleti'nde kapitülasyonların gelişimini üç dönem halinde ele alabilmek mümkündür: Birinci dönem, ilk kapitülasyonların verilmesiyle başlayan “*Sınırlı Ayrıcalıklar Dönemi*”dir. İkinci dönem, “*Geniş Kapsamlı Kapitülasyonlar Dönemi*” adını taşımaktadır. Bu dönem, Kanunî Sultan Süleyman'ın 1535'de Fransa'ya tanıdığı ve her padişah ile yenilenmesi gereken kapitülasyonlarla başlayıp, 1740'a kadar devam etmektedir. Üçüncü dönem ise, sürekli kapitülasyonların tanınmasından başlayarak (1740),

¹⁷ İnalcık, *İmtiyazat*, s.1183.

¹⁸ Üçok – Mumcu – Bozkurt; a.g.e., s.84,85.

¹⁹ Bağış, A.İ.; *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler*, Ankara, 1983, s.17, 18.

²⁰ Üçok – Mumcu – Bozkurt; a.g.e., s.85.

²¹ Pazarıcı; a.g.e., s.75.

tamamen kaldırıldıkları Lozan Antlaşması'na (1923) kadar sürmekte ve "Sürekli Kapitülasyonlar Dönemi" adını almaktadır.

A. Sınırlı Ayrıcalıklar Dönemi

Osmanlı Devleti'nin verdiği ilk kapitülasyon 1352'de Cenevizliler'e tanınan ayrıcalıklardan oluşmaktadır. Belgesi kaybolan bu ilk kapitülasyondan sonra, yine Cenevizliler'e 9 Haziran 1387'de yeni kapitülasyonlar tanınmış, bunu 1311'de Menteşe Beyliği'nce Rodoslu tacirlere verilen kapitülasyonların, bu Beylik Osmanlılar'a geçtikten sonra I. Beyazıt tarafından yenilenmesi kapitülasyonu izlemiştir. Daha sonra İtalyan kent devletlerine 1411, 1419, 1430 ve 1446 yıllarında yeni ayrıcalıkların tanındığı görülmektedir²². İstanbul'un fethinden (1453) sonra Fatih Sultan Mehmet, daha önce Galata'da yerleşmiş olan ve Bizanslılar'dan bazı kapitülasyon hakları elde etmiş bulunan Cenevizliler'in bu ayrıcalıklarının sürmesine 29 Mayıs 1453 tarihli bir beratla izin vermiştir. Fatih daha sonra 18 Nisan 1454'de Venedik kent devletlerine de bir kapitülasyon beratı vermiştir. Bu berat 1480'de yenilenmiştir. Yine Fatih tarafından 1460'da Toscana'ya (yani Pizza ve Floransa'ya) tanınan kapitülasyon da önemlidir.

Fatih'ten sonra II. Beyazıt döneminde de kapitülasyonlar devam etmiştir. 1482'de Venedik'e, 1498'de Napoli'ye ve 1503'de yine Napoli'ye çeşitli ayrıcalıklar tanındıktan sonra, 1508'de Fransız ve Katalan tacirlere bazı ticarî imtiyazlar sağlanmıştır. I. Selim (Yavuz) döneminde de İtalyan kent devletlerine tanınan kapitülasyonlar sürdürülmüştür. Örneğin 1512'de, Ragusa Cumhuriyeti'ne daha önce tanınan imtiyazların yenilenmesine karar verilmesi, ayrıca Ancona ile 1514'de yapılan bir antlaşma ile Venedikliler'e tanınan imtiyazların bu Devlet'e de tanınması bu Padişah dönemine rastlamaktadır. Yavuz Sultan Selim 1517'de Mısır'ı ele geçirdikten sonra, bu ülkede bulunup da daha önceden Memlûk sultanlarından kapitülasyon elde etmiş olan Fransız ve Katalan tacirlerin ayrıcalıklarının devam edeceğini öngören bir ferman çıkartmıştır. Kanunî ise, 1520 ve 1521'de Anconalı ve Venediklilerin daha önce elde etmiş buldukları kapitülasyonları yenilemiş, 1528'de Mısır'daki Fransız ve Katalan tacirlerin sahip oldukları kapitülasyonları uzatmış, Toscana ile yeni bir kapitülasyon antlaşması imzalamış, 1534'de ise Venedik'in kapitülasyonlarını yenilemiştir.

Sözü edilen kapitülasyonların hepsinin ortak bir özelliği bulunmaktadır; bu da, ya uygulanacakları bölgelerin sınırlı olması ya da tanınan ayrıcalıkların sınırlı konuları kapsamasıdır²³. Bu dönem kapitülasyonlarının

²² İnalcık; a.g.e., s. 1182, 1183.

²³ Pazarıcı; a.g.e., s.77.

Osmanlı Devleti'ni Batılı devletler karşısında henüz çaresiz bıraktığı söylenemez; çünkü Osmanlı Devleti'nin en güçlü olduğu bu dönemde, hemen her devletin ticarî ilişkilerin doğurduğu çeşitli ihtiyaçları karşılayabilmek amacıyla birbirlerinden kapitülasyon elde ettiği görülmektedir.

B. Geniş Kapsamlı Kapitülasyonlar Dönemi

Bu dönem, Osmanlı Devleti'nin diplomatik ilişkilere girmeye başladığı dönemdir²⁴ ve yukarıda da belirtildiği gibi 1535'de Kanunî tarafından yürürlüğe konulan antlaşmayla başlamaktadır. Antlaşma, Kanunî ile Fransa Kralı I. François'nın adlarına, Şubat 1535'de Sadrazam İbrahim Paşa ile Jean de la Forest arasında İstanbul'da imzalanmıştır²⁵. On beş maddeden

²⁴ Sander, Oral: *Ankaranın Yükselişi ve Düşüşü*, Ankara, 1993, s.82, 83.

²⁵ 1535 Antlaşması'nın gerisinde yatan sebeplerin açıklığa kavuşturulması gerekmektedir: Söz konusu dönemde Almanya İmparatorluğu'na getirilmiş bulunan Şarl Ken, aynı zamanda İspanya'nın, İtalya'nın bir kısmının, bugünkü Fransa'nın Kuzey ve Doğusu'nda yer alan bazı toprakların ve Avusturya'nın hükümdarı bulunuyordu. Bu topraklar kendisine miras yoluyla intikal etmişti. Şarl Ken'in topraklarıyla çevrili durumdaki Fransa, onun Alman İmparatoru olmasından sonra çok tehlikeli bir duruma düşmüştü.

Öte yandan Macar Kralı II. Louis, Şarl Ken'in kız kardeşiyle evlenmiş, kendi kızını da Şarl Ken'in erkek kardeşi Ferdinand'a vermişti. II. Louis'in oğlu olmadığı için Ferdinand, eşi dolayısıyla şimdi "Macar Kralı" unvanını da almıştı. II. Louis, Şarl Ken ve Ferdinand'a dayanarak Türkler'e karşı düşmanca bir politika izleme taraftarıydı. Benzer şekilde Şarl Ken de hem Macaristan, hem de Akdeniz hakimiyeti konularında Kanunî Sultan Süleyman'ın doğal ve büyük bir düşmanıydı.

Tarihe "Fransa ve Avusturya Hanedanları Mücadelesi" adıyla geçen ve 1520-1559 yılları arasında devam eden savaşlarda Fransa Kralı I. François Şarl Ken'in eline esir düşmüş (1524) ve çok ağır koşulları olan bir barış antlaşması imzalamak zorunda kalmıştır. Bu antlaşmayı müteakip I. François ve onun esareti süresince Fransa'yı yöneten annesi Louis de Savua, Osmanlı Padişahı Kanunî Sultan Süleyman'a göndermiş oldukları çeşitli mektuplarla Osmanlı Devleti'nden yardım talebinde bulunmuşlardır. Osmanlı orduları 1526'da Mohaç Meydan Muharebesi'ni kazanıp Macaristan'a girince, Şarl Ken Fransızlar'la barış yapmaya ve önceki şartlarını hafifletmeye mecbur kalmıştır. Şarl Ken ile I. François arasında aktedilen Madrid Antlaşması ile I. François serbest kalmış, ayrıca iki hükümdar, Antlaşma'nın 26. maddesi gereğince Türkler'e ve Protestan'lara karşı bir Haçlı Seferi düzenlenmesi konusunda anlaşmışlardır. Bu maksatla ikisinin Papa'ya müştereken bir mektup yazdıkları da bilinmektedir. Madrid Antlaşması'nın bu hükmünden Osmanlı Padişahı hiçbir zaman haberdar olmamıştır.

Ancak François, memleketine döner dönmez ilk iş olarak kendisine zorla kabul ettirilen şartları üzerinden atmaya çalışmış ve Kanunî Sultan Süleyman ile gizli bir antlaşma yaparak Osmanlılar'ı Şarl Ken'in geniş topraklarına Doğu'dan hücum ettirme plânını uygulamıştır. Böylece iki devlet arasında bir yakınlaşma doğmuş, bu sayede bir kapitülasyon antlaşması imzalanarak (1535) iki devlet arasındaki ticaret ve dostluk ilişkileri düzenlenmiştir. 1535 Antlaşması'nın tamamıyla ticarî bir antlaşma olduğu, içinde siyasi içerikli tek bir fıkranın bile bulunmadığı dikkat çekmektedir. Osmanlı Devleti ve Fransa arasında Şarl Ken'e karşı bir ittifak antlaşmasının yapılması Jean de la Forest'tan sonra İstanbul Konsolosluğu'na atanan Kardinal Montluc dönemine rastlamaktadır. Metni gizli tutulan bu ittifak antlaşması Osmanlı

oluşan²⁶ bu Antlaşma'ya göre Fransız tacirler, Osmanlı topraklarında Türkler'im verdiği kadar vergi ödeyerek ticaret yapabilecekler ve Türkler de Fransa'da aynı haklardan yararlanabileceklerdi²⁷. İkinci olarak, Fransızlar Osmanlı topraklarında konsüler yargı organları kuracaklar. Osmanlı makamları bunların verecekleri kararları uygulayacaklardı. Yine, bu Antlaşma'ya göre Osmanlı topraklarındaki tüm Fransız yurttaşlarına tam olarak dinsel özgürlük tanınıyor, Fransa'ya kutsal yerleri koruma ve bakma hakkı veriliyordu. Bu madde, giderek Doğu Akdeniz'deki tüm Katolikler üzerinde Fransa'nın koruyuculuğunu sağlamıştır. Antlaşma, dördüncü olarak Akdeniz'deki Hıristiyan gemilerinin, korunma güvencesi olarak Fransız bayrağı çekmelerini öngörmüş²⁸, nihayet, Fransa'ya İstanbul'da sürekli bir büyükelçi bulundurma hakkını da vermiştir. Adı geçen devlet, böylece İstanbul üzerinde uzun süre en etkili yabancı güç durumuna gelmiş, ancak daha sonraları Antlaşma'yı sürekli kötüye kullanarak Avrupa devletlerine çıkarlar sağlama politikasını izlemiştir²⁹.

1535 Antlaşması'nın önemli bir özelliği, Kanunî'den sonraki her padişahla yenilenmesi zorunluluğunu getirmesidir. Bir başka deyişle, Antlaşma hükümlerinin geçerliliğini sürdürebilmesi, Kanunî'den sonra başa geçen her padişahın rızasına bırakılmıştır. Nitekim, bu çerçevede II. Selim ile 1569'da, III. Murat ile 1581'de, III. Mehmet ile 1597'de ve I. Ahmet ile ise 1604'de Antlaşma'nın yenilendiği görülmektedir. IV. Mehmet döneminde ise, Sadrazam Köprülü Mehmet Paşa Fransa'nın ayrıcalıklarının genişletilmesi isteğini geciktirmiş ve bu devlet ile altıncı kapitülasyon antlaşması ancak 1673'de imzalanabilmiştir³⁰.

Devleti'ni Napoli Krallığı'na savaş açmada cesaretlendirmiş, ancak I. François bu sefer sırasında Osmanlı ordusuna hiçbir yardımda bulunmamıştır. Sonuçta Kanunî'nin Fransa'ya gücündüğü, ancak "Ahde Vefa" ilkesi gereğince daha önceden bu devlete tanınmış olduğu müsaade ve imtiyazlara dokunmadığı görülmektedir. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Ekrem, Reşad; *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar*, İstanbul, 1934, s. 403 - 405.

Antatılanlar bir yandan Osmanlı Devleti'nin o dönemdeki kudretini göstermekte, bir yandan da Avrupa devletlerinin yeri geldiği zaman siyasi menfaatlerini koruma uğrunda neler yapabildiklerini gözler önüne sermektedir.

²⁶ 1535 Kapitülasyon Antlaşması'nın metni ve ayrıntılı bilgi için bkz., Ekrem; a.g.e., s.405-410.

²⁷ Osmanlı Devleti Fransa'nın rızası olmadan ithal mallar üzerindeki gümrük vergisini arttıramayacaktı. Ayrıntılı bilgi için bkz., Hershlag, Z.Y.; *Introduction to the Modern Economic History of the Middle East*, Leiden, 1964, s.43.

²⁸ Sander; a.g.e., s.85.

²⁹ Sander; a.g.e., s.85,86.

³⁰ Pazareti; a.g.e., s.77.

1535 Antlaşması'nın kapitülasyon rejimi olarak bilinen ve ileride Osmanlı Devleti'ne büyük sıkıntılar getirecek olan bir düzeni getirmesi açısından önemi büyüktür³¹.

Osmanlı Devleti, bu dönemde Fransa'dan başka İngiltere'ye de çeşitli haklar tanımıştır. Bu devlete ilk kapitülasyonlar Şubat-Mart 1580'de III. Murat tarafından verilmiştir. Bu hakların içeriklerinin daha sonraki dönemlerde (1583, 1601, 1604, 1643 ve 1675'de) yenilendiği görülmektedir. 1838 Balta Limanı Antlaşması ile İngiltere'nin ayrıcalıkları en geniş halini almıştır.

Hollanda'nın Osmanlı Devleti'nden ilk kapitülasyonunu elde ettiği 1612 yılına rastlamaktadır. Ayrıca, kendisine 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile "*En Çok Gözetilen Ulus Kaydı*" konan Rusya da, bu dönemde Osmanlı Devleti'nden çeşitli ayrıcalıklar elde etmiştir. Bu devletler dışında Avusturya'nın 1718'de (Pasarofça Antlaşması ile), Sicilya Krallığı'nın 1740'da, Prusya'nın 1761'de, İspanya'nın 1783'de, ABD'nin 1830'da ve Belçika'nın da 1838'de çeşitli antlaşmalarla kapitülasyon haklarını elde ettikleri görülmektedir. Bu ayrıcalıklar daha sonra değişik tarihlerde yapılan antlaşmalarla sürdürülmüşlerdir³².

C. Sürekli Kapitülasyonlar Dönemi ve Kapitülasyonların Sonu

Osmanlı Devleti'nde kapitülasyonların üçüncü dönemi ise, Fransızlar'a sürekli kapitülasyon haklarının tanınmasıyla başlamaktadır. Bu hak, Fransa'ya I. Mahmut tarafından 28 Mayıs 1740 tarihli bir antlaşmayla³³ verilmiştir³⁴ ve Sultan'dan sonra gelecek tüm padişahları bağlamaktadır. Bu,

³¹ Berki, a.g.e., s.43.

³² Pazarıcı, a.g.e., s.78.

³³ Antlaşmanın tam metni için bkz., Ekrem; a.g.e., s.430-437.

³⁴ 1740 Kapitülasyon Antlaşması'nın imzalanmasının gerisinde yatan sebepleri Fransa ve Osmanlı Devleti açısından açıklığa kavuşturmak gerekmektedir. XVIII. yüzyılın başlarında Fransa ve Avusturya arasında gerginlikler mevcuttu. Fransa, Avusturya İmparatoru'na karşı ayaklanmış olan Macar asilzadelerinden Rakoçi'yi himaye ediyor ve Osmanlı hükümetine de bu yönde davranması için baskı yapıyordu. 1720'de Damat İbrahim Paşa sadaretinde Fransa ile aradaki dostluğu kuvvetlendirmek üzere Yirmi – Sekiz Çelebi Mehmet Efendi Fransa'ya gönderilmiş ve iki devlet arasında sıcak ilişkiler kurulmuştur.

Aynı tarihlerde Osmanlı Devleti'nin İran'ı işgali sırasında, bu devletin Kafkasya'daki topraklarının paylaşımı konusunda Osmanlı Devleti ile Rusya arasında bir anlaşmazlık baş gösterince, Fransa bu iki devlet arasında arabuluculuk yaparak aralarındaki muhtemel bir savaşı engellemiş ve 1724 Antlaşması'nın imzalanmasını sağlamıştır. Fransız Elçisi Marki de Bonnak'ın, bu hizmetine karşılık olarak Osmanlı Devleti'nden bazı imtiyazları elde ettiği bilinmektedir.

Öte yandan, 1733-1735 yılları arasında Fransa ile Avusturya arasında yapılan ve tarihe "Lehistan Veraseti Savaşı" adıyla geçen savaş sonucunda Avusturya'nın Fransa'ya yenilmesi.

şüphesiz çok önemli bir Devletler Hukuku ilkesi olan “*Pacta Sund Servanda (Ahde Vefa)*” ilkesine göre açıklanabilir. Osmanlı Devleti, aslında ileride kendisine büyük sıkıntılar getirecek olan bu düzeni kaldırmak üzere, Devletler Hukuku’nda kesin bir müeyyidesi olmayan *Pacta Sund Servanda* ilkesinden dönmeyi çok arzulamış, hatta değişik zamanlarda buna teşebbüs etmiş; ancak güçlü bir devlet olmadığı için yıkılıncaya kadar onu sürdürmek zorunda kalmıştır³⁵. Adı geçen dönem kapitülasyonların tamamen kaldırıldığı Lozan Antlaşması’na kadar devam etmiştir.

5. KAPİTÜLASYON DÜZENİNİN KAPSAMI

Kapitülasyon düzeni çerçevesinde Osmanlı Devleti ülkesinde bulunan Avrupa devletleri vatandaşlarına tanınan ayrıcalıklar üç grupta toplanabilir:

A. Adli Konularda

B. Ticari ve Malî Konularda

C. İdarî Konularda

bu devleti Rusya’ya yakınlaştırmıştır. Avusturya İmparatoru VI. Şarl’in, yenilgi sonrası elinden çıkan İtalya’daki bazı topraklarını telâfi etmek üzere Rusya ile beraber Osmanlı Devleti’ne savaş açması Fransa’yı Osmanlı Devleti’ne yardıma itmştir. Fransa, özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren temel politikası Karadeniz’e ve sıcak denizlere açılmak olan Rusya’nın Osmanlı Devleti üzerindeki emellerine ulaşmasını engellemek amacıyla bu devletin yanında yer almış ve istikrarlı bir Avrupa için Osmanlı Devleti’nin daima güçlü tutulmasından yana tavır belirlemiştir. Böylece Fransa’nın, Osmanlı Devleti’nin bir tür koruyuculuğunu üzerine aldığı intibai uyanmaktadır. Fransa’nın bu politikası Avusturya ve Rusya’yı Osmanlı Devleti karşısında barışa zorlamış, sonuçta, 1739 yılında hükümleri Osmanlı Devleti lehine olan Belgrad Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşma hükümlerini kendi kefaleti altına alan Fransa’nın, bu hizmeti karşılığında Osmanlı Devleti’nden 1740 kapitülasyonlarını elde etmesi hiç de zor olmamış, sözü edilen imtiyazlarla bu devletin itibarı daha da artmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz., Ekrem; a.g.e., s.92-95 –Uzunçarşılı, İ. Hakkı; Osmanlı Tarihi, Cilt: IV, II. Bölüm, Ankara, 1988, s.203-207.

1740 Kapitülasyon Antlaşması’nın imzalanmasında, o tarihlerde Fransız maliyesinde yaşanan büyük bulranın da rolü olduğu söylenebilir. Fransa Kralı XIII. Louis bir taraftan ticaretin durgunluğuna çare bulmak, bir taraftan da zamanın doğurduğu yeni ihtiyaçları giderebilmek için kapitülasyonların yeniden gözden geçirilmesini ve sınırlarının genişletilmesini istemiş, çok geçmeden aradığı fırsatı bulunca da elçisi Villeneuve’ü İstanbul’a göndererek Kapitülasyon Antlaşması’nın (1740) imzalanmasını sağlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz., Ekrem; a.g.e., s.430

³⁵ Çufalı; a.g.m., s.157 – Berki; a.g.e., s.44.

A. Adli Konularda

Dönemlere ve tanındığı devletlere göre bir takım farklılıklar gösteren bu konuda, özellikle 1535'de geniş kapsamlı kapitülasyon ayrıcalıklarının tanınmasıyla başlayan dönemden itibaren bir genelleme yapabilmek mümkündür. Yalnız, konu incelenirken davanın taraflarının yabancı ya da Osmanlı uyruğundan olma durumları göz önünde bulundurulmalı, ayrıca davanın ceza, hukuk ya da ticaret davası olmasına göre farklı durumların ortaya çıktığına da dikkat edilmelidir.

I. Aynı Uyruktan Yabancılar Arasındaki Davalar

Bu tür davalarda, davanın hukuk, ceza ya da ticaret davası olup olmadığına bakılmaksızın tek yetkili yargı organı bulunmaktadır; o da bu kişilerin uyrukluğunda buldukları devletin büyükelçiliği ya da konsolosluk mahkemesidir³⁶. Konsolosluk mahkemeleri, konsolos ile o devletin Osmanlı ülkesinde yaşayan vatandaşları arasından seçilen iki üyeden oluşmaktaydı. Taraflar, aralarında anlaşsalar bile böyle bir davayı Osmanlı mahkemeleri önüne getiremezlerdi. Ayrıca, davada suçlu bulunan kimsenin, cezasını o yabancı devletin hapisanesinde çekmesi gerekirdi. Suçla ilgili tutuklama yetkisi de Osmanlı makamlarına değil, ilgili devletin konsolosluğuna aitti³⁷.

II. Aynı Uyruktan Yabancılar Arasındaki Davalar

Bu durumda taraflar, aralarında anlaşarak davayı kendi devletlerinden birinin elçiliğine götürebilirlerdi³⁸. Tarafların anlaşamamaları durumunda ise Mecelle'ye göre hareket edilirdi; eğer taraflar arasındaki dava bir ceza davası ise, suçu işleyen uyruk bulunduğu devletin konsolosluk mahkemesi, eğer bir hukuk ya da ticaret davası söz konusu ise, davalının devletinin konsolosluk mahkemesi yetkili kılınmıştı. Taraflar hukuk ve ticaret davalarını, aralarında anlaşarak Osmanlı mahkemeleri önüne de getirebilirlerdi. Ancak ceza davaları bakımından bu mümkün değildi³⁹.

³⁶ Berki; a.g.e., s.44 – Pazarcı; a.g.e., s. 80. – Kurdakul; a.g.e., s.53.

³⁷ Pazarcı; a.g.e., s.80.

³⁸ Uygulamada yabancı devletlerin davayı kendi aralarında çözmek üzere antlaşmalar yaptıkları görülmektedir. Bu antlaşmalar içinde en eskisi ve ünlüsü 1228'de Venedik ve Cenevizliler arasında yapılmış olanıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz., Işıksal; a.g.m., s.81. – Kurdakul; a.g.e., s.90.

³⁹ Pazarcı; a.g.e., s. 80,81. – Kurdakul; a.g.e., s.90.

III. Osmanlı Uyruklular ile Yabancılar Arasındaki Davalar

Taraflarından birinin Osmanlı, diğersinin yabancı olduğu davalarda ise; eğer dava bir ceza davası ise mutlak surette Osmanlı mahkemeleri yetkiliydi⁴⁰. Aslında hukuk ve ticaret davalarında da Osmanlı mahkemelerinin yetkili olması kuraldı. Ancak karma mahkemelerin bulunduğu yerlerde (örneğin İstanbul'da) tüm ticaret davaları ile bin kuruluş aşan hukuk davaları bu mahkemeler tarafından çözülmüyordu. Karma mahkemeler üç Osmanlı yargıç ve davalının uyruğundan olan iki yargıçtan oluşan mahkemelerdi. Çekişmenin konusunun bin kuruştan az olması halinde ise, o hukuk davası Osmanlı mahkemelerinin yetkisine tabi idi⁴¹.

Taşınmazlara ilişkin davalarda da tek yetkili mahkeme Osmanlı mahkemeleri idi. Ancak 1867 yılına gelinceye kadar Osmanlı Devleti'nde yabancıların taşınmaz mala sahip olabilme hakları yoktu. Bu sebeple söz konusu kural yalnızca 1867'den sonra uygulanmıştır⁴².

Taşınmazlara ilişkin davalar dışında her türlü ceza, hukuk ve ticaret davasında, Osmanlı mahkemelerinde ve karma mahkemelerde, yabancı uyruğundan bir çevirmenin bulunması zorunluydu. Bu çevirmen (tutuklama gerektiren durumlarda tutuklama anından başlayarak) davanın bütün aşamalarına katılma yetkisine sahipti (Suçüstü durumları hariç). Bu sebeple, çevirmenin dava sırasında bulunmaması ya da kararı imza etmemiş olması verilen kararı geçersiz kılmaktaydı⁴³.

Bir yabancı Osmanlı mahkemesince suçlu bulunursa, cezasını kendi devletinin hapisanesinde çekirdi. Hukuk ve ticaret davalarında da yabancı aleyhine olan karma mahkeme kararlarının konsoloslukça uygulanması kuraldı⁴⁴. Bu arada ceza, hukuk ve ticaret davalarına ilişkin kararların uygulanması aşamasında, yabancı uyruğundakilerin ikametgâhına tutuklama ya da araştırma amacıyla girilebilmesi için ilgili konsolosluğun bir yetkilisinin bulunması şarttı. Adli tebligatların da yabancı uyruğundakilere konsoloslukları aracılığıyla yapılması gerekiyordu⁴⁵.

⁴⁰ Işksal; a.g.m., s.85.

⁴¹ Bilsel; a.g.e., s.45.

⁴² Pazarıcı; a.g.e., s.81.

⁴³ Bilsel; a.g.e., s.44,45.- Işksal; a.g.m., s.85.- Kurdakul; a.g.e., s.86.

⁴⁴ Bilsel; a.g.e., s.44,45.-Berkî; a.g.e., s.45.- Afetinan, A.; Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları, Ankara, 1988, s.293.

⁴⁵ Bilsel; a.g.e., s.45.- Kurdakul; a.g.e., s.99.

B. Ticarî ve Malî Konularda

Tam ve kesin çizgilerle belirlenemese de, kapitülasyonlarla yabancılara tanınan ticarî ve malî ayrıcalıklar genel olarak şu şekilde ortaya konabilir:

Herşeyden önce müsteminlere ticaret serbestliğinin tanındığı söylenebilir. Bu çerçevede, örneğin alkollü içecekler Müslüman tebaaya yasak olduğu halde, Osmanlı topraklarında yaşayan kapitülasyon sahibi devletlerin vatandaşları şarap ithal etme veya evlerinde imal etme haklarına sahiptiler⁴⁶. Avrupalı tacirlerin Osmanlı ülkesine geliş gidişleri serbestti, ayrıca can ve malları da güvence altındaydı. Müsteminler köle edilemezler ve mallarına da ganimet olarak el konamazdı. Üstlerinin ve mallarının aranması, ancak yasak madde, köle ve kaçak suçlu sakladıklarından kuşkulandırılması durumunda söz konusu olabilirdi. Müsteminler denizde de serbestlik ilkesinden yararlanırlar, “karşılıklık” koşulu ile Müslümanlarca onların gemilerine saldırılamazdı⁴⁷.

Müstemin tacirler mal alım ve satımlarında da serbestiye sahiptiler. Yasak mallar dışında her türlü alışverişi serbestçe yapabiliyorlardı⁴⁸. Ayrıca Osmanlı karasularında balık, mercan avlayabilir, istedikleri gibi ticaret yapabiliyorlardı. Bundan da vahimi, devletlerinin hazinelerine döviz akıtmaktaydılar⁴⁹. Kabotaj hakkı da yalnızca onlara aitti. Türkler kendi öz limanlarında, karasularında yolcu ve eşya taşıma hakkına sahip değillerdi. Yabancılar, ayrıca küçük sanat ve mesleklerde de adeta tekel teşkil eden hukukî ve fiilî şebeke kurmuşlardı. Bu şebekenin bozulmaması için aralarında yapmış oldukları sıkı yardımlaşma ve destekleşme siyaseti dikkat çekicidir⁵⁰. Kapitülasyonlar öyle boyutlara ulaşmıştır ki, Osmanlı güvenlik güçlerinin yabancı birahane, meyhane, otel ve işyerlerine ilgili devletin konsolosluk temsilcisi olmadan müdahale edebilmesi mümkün olmuştur⁵¹.

Malî alanda ise; ilk başlarda müsteminlerin hangi vergilerden muaf tutulacağı açıkça bildirilmemiş, yalnızca kanun ve adete göre davranılacağı kabul edilmiştir. Bu çerçevede onlardan, gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarından alınan haraç ve cizye vergilerinin alınması uygun görülmemiştir⁵².

⁴⁶ Çufalı; a.g.e. s.158.

⁴⁷ İnalçık; a.g.e., s.1181, 1182.

⁴⁸ Pazarıcı; a.g.e., s.82.

⁴⁹ Berki; a.g.e., s.45.

⁵⁰ Afetinan; a.g.e., s.292.

⁵¹ Berki; a.g.e., s.45.

⁵² İnalçık; a.g.e., s.1182 – Çufalı; a.g.m., s.159.

Tacirlerin malları üzerinden alınacak vergiler konusunda ise, değişik dönemlerde şu gelişmeler yaşanmıştır: İthalat ve ihracat üzerinden alınan gümrük vergileri XVI. yüzyıla kadar %5 olarak uygulandığı halde, 1673'te Fransa ile yapılan Kapitülasyon Antlaşması ile bu oran %3'e indirilmiştir. Osmanlı ülkesinden transit olarak geçirilen mallardan alınan %3'lük vergi ise, 1604'te Fransa ile yapılan Kapitülasyon Antlaşması ile kaldırılmıştır. Öte yandan tamamen iç vergi uygulaması niteliğindeki "baç", "ihtisabiye", "kalemîye", "ruhsatiye" gibi kimi vergi, resim ve harçlar da, 1740 kapitülasyonları ile müstemin tacirler için tamamen kaldırılmıştır⁵³.

Yukarıda anlatılan vergi alanı ile ilgili Fransa'ya tanınan ayrıcalıklar, zamanla çeşitli ticarî antlaşmalarla diğer Avrupa devletlerine de yansıtılmıştır. Ancak Osmanlı hükümetinin 1838-1846 yılları arasında ithalat ve ihracat üzerinden alınan vergi oranını, yapmış olduğu çeşitli ticarî antlaşmalarla yukarıya çekmeyi amaçladığı ve bunda başarılı olduğu anlaşılmaktadır (İthalat üzerinden %5 ve ihracat üzerinden de %12). 1861'de ise bu oranlar tekrar %8'e indirilmiştir⁵⁴. Osmanlı hükümetleri 1875-1907 yılları arasında tarifelerin %20'ye yükseltilmesi için çok çaba harcamışlar, ancak kapitülasyon sahibi Avrupa'lı devletler buna karşı çıkmışlardır⁵⁵. Bunun üzerine Osmanlı Devleti 1881'de ihracat ve transit gümrük vergisinin, ithalat resminin %1'den %20'ye çıkartılması karşılığında kaldırılması teklifinde bulunmuş, ancak Avrupa devletlerinden yine olumlu yanıt alamamıştır. Sonunda Avrupalılar 1907'de ithalat üzerinden alınan verginin %8'den %11'e çıkarılmasını kabul etmişler, ancak aradaki %3'lük farkın Düyun-u Umumiye İdaresi tarafından toplanmasını şart koşmuşlardır⁵⁶.

Osmanlı Devleti'nde bazı vergi ve resimlerin (örneğin limanlara girme ve kalma vergisi) ise her zaman uygulandığı görülmektedir⁵⁷.

Müsteminlerin Osmanlı ülkesinde iç ticaret yapması konusunda önceleri çok farklı biçimde uygulanan vergiler ise, XIX. yüzyıldan itibaren Osmanlı tebaası ile eşitlik esasına göre düzenlenmeye başlanmışlardır.

1867'de yabancılara Osmanlı ülkesinde – Hicaz dışında – taşınmaz mal elde edebilme hakkı tanınmış, ancak bunların taşınmaza ilişkin her türlü

⁵³ Pazarcı; a.g.e., s.83.

⁵⁴ Çufalı; a.g.m., s.160, 161.

⁵⁵ Gordon, L.James: American Relations with Turkey, Philadelphia, 1932, s.163.

⁵⁶ Çufalı; a.g.m., s.161.

⁵⁷ İnalçık; a.g.e., s.1182.

vergi ve resimi ödemeleri öngörülmüştür. Şu halde, yabancıların bu konuda bir ayrıcalıklarından söz edilememektedir⁵⁸.

Öte yandan kapitülasyonların yabancı sermayenin Osmanlı'ya girişini de kolaylaştırdığı görülmektedir. Bu bağlamda, son dönemlerde tüm büyük bankalar (Osmanlı Bankası, Alman Doğu Bankası, Alman Bankası, Avusturya – Osmanlı Bankası, Rus Bankası, İtalyan Doğu Bankası, Atina Bankası gibi) yabancı sermayenin kontrolünde olmuşlardır. Başta Osmanlı Bankası olmak üzere bu bankaların, özellikle yabancı sermayenin kredi, para piyasası, servis yatırımları, madencilik ve ticarî yatırım alanlarına yayılmasındaki etkileri büyük olmuştur⁵⁹.

Yabancılar verilen demiryolları imtiyazlarının da Osmanlı ekonomisinin çökmesinde ve Osmanlı Devleti'nin Avrupa'nın yarı sömürgesi durumuna gelmesinde rolü büyüktür. 1856-1857'de İngiliz yatırımcılara İzmir-Aydın ve Varna-Ruşçuk hatlarının inşası imtiyazı verilmiş, ayrıca Avrupa ve Ortadoğu'da daha birçok demiryolu hattının yapım hakkı bahşedilmiştir. Demiryolları konusunda en önemli imtiyazların ise "*İstanbul – Bağdat Demiryolu Projesi*" ile Almanlar'a verildiği görülmektedir. Almanya bu proje ile bölgedeki yayılmacılık plânını hayata geçirmeyi tasarlamış, bu şekilde İngiltere'nin Süveyş'ten geçen deniz yoluna rakip olarak, kara yolu vasıtasıyla Asya pazarını elinde tutmak istemiştir⁶⁰.

Avrupahlar, XX. yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı Devleti'nin madenleri üzerinde de çeşitli haklar elde etmişlerdir. Söz konusu devletler, 1902-1903'de Osmanlı madenlerinin %51'ine sahipken, bu oran 1910-1911'de %76'ya ulaşmıştır⁶¹.

C. İdarî Konularda

Osmanlılar, müsteminlerin ülkelerinde birçok yönetsel ayrıcalığa sahip olmalarına da izin vermişlerdir. Müsteminlerin ilk olarak, oturmakta oldukları kentte bir topluluk oluşturabilme ve bu topluluğun başına aralarından seçmiş oldukları "*konsolos*", "*balyoz*" ya da "*emin*" adı verilen bir temsilciyi getirebilme hakları vardı. Padişah bir berat yayımlayarak bunların yetkilerini belirlemektedir. Söz konusu yetkilerin giderek genişlediği görülmektedir. Konsolos topluluk içindeki yönetsel sorunları ve

⁵⁸ Pazarıcı; a.g.c., s.84 – Çufalı; a.g.m., s.158.

⁵⁹ Issawi, Charles; The Economic History of Turkey, 1800-1914. Chicago, 1980. s.275.

⁶⁰ Çufalı; a.g.m., s.162.

⁶¹ Issawi; a.g.e., s.274.

davaları çözüme bağlar, tacirlerin mallarının kaydını tutar ve her mal satımında %2.5'lük konsolosluk hakkı (bayleç hakkı) denilen bir vergiyi toplardı. Konsolosun kendisi ve hizmetçileri yargı bağısızlığından yararlanırdı. Ayrıca malları da gümrük vergisinden muafı⁶².

Müsteminlerin ev ve işyerlerinin Osmanlı yetkililerince doğrudan aranması yasaktı. Osmanlı yöneticisi ya da yargıcı, böyle bir denetlemeyi ancak ilgilinin elçiliğini ya da konsolosluğunu haberdar ettikten ve yanına onlardan yetkili kişileri aldıktan sonra gerçekleştirebilirdi⁶³.

Bir müsteminin iflâs etmesi durumunda da, tasfiye işleminin konsoloslukça yapılması, Osmanlı alacaklının konsolosluğa müracaat etmesi gerekiyordu⁶⁴.

Bütün bunların dışında, Osmanlı Devleti'nden kapitülasyon elde etmiş bulunan çeşitli devletlerin, kendi yetkileri altında çalışan bazı kurumları da Osmanlı ülkesi üzerinde zamanla faaliyete geçirdikleri anlaşılmaktadır. Aslına bakılırsa, Osmanlı topraklarında şube açmak isteyen yabancı bir banka veya ticaret firmasından –kapitülasyonlar gereği– resmî veya hukukî hiçbir prosedürün takibinin istenmediği görülmektedir. Bu nedenle yabancı bir banka veya özel firma Osmanlı ülkesinde herhangi bir resmî yere başvurmadan şubelerini kolaylıkla açabilir ve işini yürütebilirdi⁶⁵. İşte bu yolla açılan kurumlar içinde en dikkat çeken postaneler olmuştur. Osmanlı topraklarında ilk posta teşkilâtını Avusturya kurmuştur. 1718 Pasarofça Antlaşması'nın 18. maddesinde, bu devletin İstanbul ile Viyana arasında görev yapacak diplomatik kuryelerinin can güvenliğinin sağlanması ve ihtiyaçlarının karşılanması hükme bağlanmıştır. Bu maddede sadece diplomatik kuryelerden söz edilmesine, buna karşılık bir posta teşkilâtından hiç bahsedilmemesine rağmen, Avusturya vapur şirketleri kısa süre içinde posta hizmeti vermeye başlamışlardır. Bu devletten sonra Fransa 1812'de, İngiltere 1832'de ve Yunanistan da 1834'de Osmanlı topraklarında posta hizmeti görme hakkını kazanmış, söz konusu devletleri İtalya, Romanya, Rusya, Mısır ve Almanya izlemiştir. Adı geçen devletlerin sahip oldukları postane sayıları incelendiğinde, Osmanlı Devleti'nin "*Hasta Adamlığı*" bir kez daha ortaya çıkmaktadır: Avusturya: 78, Fransa: 45, Rusya: 27, Mısır: 17, Yunanistan: 12, İtalya: 10, Almanya: 5 ve İngiltere: 4. Bu postanelerden Mısır ve Yunanistan'a ait olanların 1881'de lağvedildiği, İtalyan postanelerinin de iki defa kapatılmasına rağmen, 1912 Ouchy Antlaşması'ndan sonra tekrar faaliyete geçirildikleri anlaşılmaktadır.

⁶² İnalcık; a.g.e., s.1180.

⁶³ Bilsel; a.g.e., s.45.

⁶⁴ Bilsel; a.g.e., s.45.

⁶⁵ Mears, E.G.; Modern Turkey, New York, 1924, s.431.

Yabancı postaların faaliyetleri nedeniyle, Osmanlı Devleti posta hizmeti gelirlerinden büyük ölçüde mahrum olmuştur. Örneğin 1909 yılı boyunca Kudüs şehrinde Osmanlı Postanesi sadece 20.000 Franklık pul satabilirken, yabancı postaneler 445.000 Franklık bir satış rakamına ulaşmışlardır. Yabancı postanelerinin açılması, Osmanlı veya yabancı uyruklu pek çok kişinin sansür ve gümrük tarifelerinin sertliğinden kurtulabilmelerine olanak sağlamış, bu yolla pek çok yasak yayın (ve bu arada II. Abdülhamit döneminde Genç Türkler'in Avrupa'da basılan yayınları) ülkeye sokulabilmiştir⁶⁶.

Kapitülasyonların eğitim konusunda da önemli etkileri olmuş, Osmanlı Devleti'nde açılan yabancı okulların sayısı inanılmayacak rakamlara ulaşmıştır. Örneğin Fransızlar 1902-1925 arasında 72, İtalyanlar 1904-1924 arasında 24, Almanlar ve Avusturyalılar ise 1910-1917 arası 7'şer okul açmış durumdaydılar. 1917 verilerine göre İngilizler'in sadece İstanbul'da açmış olduğu okul sayısı 83'ü bulmuştu. Osmanlı topraklarında en fazla okul açmış bulunan Amerikalılar'ın okullarının sayısı ise 1845-1904 yılları arasında müthiş bir patlama göstermiş ve 7'den 465'e kadar yükselmiştir⁶⁷. Yabancı okulların Osmanlı toplum hayatına etkisini anlayabilmek için, ABD'nin o zamanki Harput Konsolosu David J. Hill'in Fırat Koleji hakkında yazmış bulunduğu raporundan alınan şu cümleleri okumak yeterlidir:

"Şu anda Amerika'dan Osmanlı ülkesine getirilen en önemli şey, Kolej'in bütün sınıflarında Amerikan ticaret yaşantısı, konfor ve serveti hakkında bilgi verilmiş olmasıdır. Daha da önemlisi, Amerikanvari yaşama idealini, iş ahlakını, zaman kavramını ve benzeri bütün konularda modern bilimdeki gelişmeleri Asya'nın bu doğal bahçesine ekmektir. Bu Kolej, Amerikan düşünce metodlarını ve hayat kazanma biçimini geniş ölçüde bütün sınıflarında canlandırıp öğretmektedir"⁶⁸.

6. OSMANLI DEVLETİ İLE KAPİTÜLASYON ANTLAŞMASI YAPAN BAŞLICA DEVLETLER VE ELDE ETTİKLERİ İMTİYAZLAR

Yukarıda kapitülasyon dönemleri açıklanırken, Osmanlı Devleti ile kapitülasyon antlaşması yapmış bulunan çeşitli devletlere değinilmişti. Bu başlık altında, söz konusu devletlerin belli başlıları olan Fransa, Avusturya, İngiltere ve Rusya'ya verilen imtiyazlar konu edilecektir.

⁶⁶ Çufalı; a.g.m., s.163.

⁶⁷ Haydaroğlu, İ. Polat; Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar, Ankara, 1993, s.93.

⁶⁸ Haydaroğlu; a.g.e., s.193.

A. Fransa'ya Verilen Kapitülasyonlar

Yukarıda “*Geniş Kapsamlı Kapitülasyonlar Dönemi*” ni açan 1535 tarihli Kapitülasyon Antlaşması yakından incelenmiş, bu Antlaşma ile Fransa'nın kutsal yerlerin himayesi hakkını elde ettiği vurgulanmıştır. Aynı konuyla ilgili olarak, I. Ahmet döneminde 1604'te akdedilen başka bir kapitülasyon antlaşmasında ise, Kudüs'te oturup Kamâme Kilisesi'nde âyin icra eden Fransız rahiplerinin orada tam bir emniyet ve huzur içinde oturabilecekleri, istedikleri yere gidebilecekleri, tecavüze uğramayacakları, kendilerinden gerektiği zaman yardım ve himayenin esirgenmeyeceği hükümleri kabul edilmiştir (m.5). Aynı Antlaşma'nın 4. maddesine göre ise Fransa Kralı'nın ve O'nun mütteliklerinin uyruklarının Kudüs'teki kutsal yerleri ziyaret etmek hususunda serbest olacakları, kendilerine hiçbir müdahalede bulunulamayacağı ve zorluk çıkartılmayacağı, tecavüz edilemeyeceği hükme bağlanmıştır. Görüldüğü üzere her iki hüküm de Fransız vatandaşları ile ilgili bulunmakta, Osmanlı ülkesinde yaşayan Fransız din adamlarının ve kutsal yerleri ziyaret etmek isteyen Fransızlar'ın ve mütteliklerinin güvenliklerinden başka bir taahhüdü içermemektedir. Buna rağmen 1604 Antlaşması, daha sonraları Fransa'nın Osmanlı ülkesinde yaşayan tüm Katolikler üzerinde iddia ettiği hakların kaynağı haline gelmiştir. Fransa, ayrıca müttelik bulunduğu diğer devletlerin vatandaşlarına da bu Antlaşma gereğince bazı haklar tanımış, dolayısıyla bu devletler de söz konusu Antlaşma'ya dayanarak Osmanlı Devleti'nden hak iddia eder konuma gelmişlerdir⁶⁹.

1673 tarihli Kapitülasyon Antlaşması'nın 41. maddesi ise, her ne mezhepten olursa olsun, Fransız tebaasından olan tüm piskopos ve rahiplerin Osmanlı ülkesinde eskiden beri buldukları yerlerde kendi âyinlerini serbestçe icra edebileceklerini, onlardan vergi alınamayacağını, bir ihtilâf olması durumunda davanın İstanbul'a havale edilmesini hükme bağlamıştır⁷⁰. Madde yakından incelendiğinde Osmanlı Devleti'nin, kendi uyrukluğunda bulunan zimmi din adamlarına beratlarla vermiş olduğu yetkileri Fransız uyrukluğundaki din adamlarına da tanımasından ibaret olduğu anlaşılabilir.

Aynı Antlaşma'nın 43. maddesinde ise, Galata'daki Cizvit ve Kapüsan tarikatları din adamlarının eskiden beri ellerinde bulunan iki kiliseyi muhafazaya devam edecekleri, bu iki kiliseden birinin yanmış olması sebebiyle tamirine izin verileceği, İzmir, Sayda, İskenderiye ve diğer iskelelerdeki Fransız kiliselerine müdahalede bulunulamayacağı, Galata'da

⁶⁹ Bozkurt, Gülnihâl; Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu. (1839-1914), Ankara, 1989, s.34.

⁷⁰ Ekrem; a.g.e., s.428, 429.

oturan tacirlerin evlerinde İncil okumalarından dolayı rencide edilemeyecekleri hükümleri yer almaktadır⁷¹.

Tıpkı 1604 Antlaşması'nda olduğu gibi 1673 Antlaşması'nın 41. ve 43. maddeleri vasıtasıyla da Fransa, Osmanlı Devleti'nin Katolik vatandaşları üzerinde himaye talebinde bulunmuştur. Halbuki Osmanlı Devleti'nin 1673 Antlaşması'ndaki hakları Fransa'ya bir lütuf olarak sunduğu unutulmamalıdır⁷².

1740 Kapitülasyon Antlaşması'nın 81. maddesinde, Fransız rahiplerin Kudüs'te sahip oldukları yerler zamanla harap olursa, İstanbul'daki Fransız elçisinin aracılığı ile bunların tamirine izin verileceği hükme bağlanmıştır⁷³. Bilindiği üzere, İslâm Hukuku'na göre Dar ül İslâm'daki kiliselerin tamiri Halife'nin iznine bağlıdır. Halbuki 1740 Kapitülasyonu ile Padişah I. Mahmut, kendisini ve kendisinden sonraki Osmanlı padişahlarını, talep halinde Kudüs'teki kiliseye tamir izni verme taahhüdünü altına sokmuş olmaktadır⁷⁴.

Yukarıda, 1535 Kapitülasyon Antlaşması ile Fransız tacirlerin ticaret serbestisi elde ettiklerine değinilmişti. 1535 Antlaşması Fransız tacirler için çok önemli bir hükümü daha kabul etmiştir; bu da, Fransız tacirleri çeşitli ticarî hilelerden korumak için tüm ticarî ilişkilerde belge ve resmî noter kayıtlarının kullanılmasının zorunlu hale getirilmesidir. Antlaşma ile Osmanlı uyrukluların Osmanlı mahkemelerinde görülen bir davada Fransız vatandaşları aleyhinde yapacakları şahitliklerin geçersiz sayılması da hükme bağlanmıştır⁷⁵. Öte yandan 1673 yılında akdedilen altıncı Kapitülasyon Antlaşması Fransız tacirlerin ödemekle yükümlü oldukları gümrük vergisi tutarını %5'den %4'e indirmiş, bu hüküm iki devlet arasındaki ticareti çok artırmıştır⁷⁶.

Fransa, 1535'de karışık davalar için duruşma sırasında bir Fransız çevirmenin bulundurulması şartını da elde etmiş, 1569'da ise bu hakkını yenilemiştir. Davada Fransız çevirmenin bulunmaması halinde hükmün geçersiz sayılacağı kabul edilmiştir⁷⁷.

⁷¹ Ekrem; a.g.e., s.429.

⁷² Bozkurt; a.g.e., s.34.

⁷³ Ekrem; a.g.e., s.436.

⁷⁴ Bozkurt; a.g.e., s.35.

⁷⁵ Işıksal; a.g.m., s.85.

⁷⁶ Çufalı; a.g.m., s.157.

⁷⁷ Işıksal; a.g.m., s.85.

Fransa ile yapılan kapitülasyon antlaşmalarında Fransız konsoloslar ile ilgili hükümler de yer almaktadır. 1528 Kapitülasyon Antlaşması hükümlerine göre Fransız konsolosunun Mısır'da geçerli gümrük resmini ödemekle yükümlü tutulduğu, kararlarında bölgedeki Osmanlı otoritelerine değil de, Babiâli'ye karşı sorumlu kılındığı görülmektedir. 1609 Antlaşması'nın 22. maddesi ile, Fransız konsolosları ve diplomatik otoriteleri her türlü vergiden muaf tutulmuşlardır. Aynı madde hükümlerine göre Osmanlı otoritelerinin onları hapsedebilmesi ya da evlerini satabilmesi yasaklanmıştır. 25. maddeye göre ise onlara karşı açılan davalara ancak Babiâli'de bakılacağı öngörülmüştür. Fransa, 1673'te Osmanlı Devleti ile yapmış olduğu Kapitülasyon Antlaşması ile bu imtiyazı, Fransız din adamlarının da yararlanacağı şekilde genişletmiştir. Aynı Antlaşma'nın 12. maddesine göre, değeri 4000 kuruştan fazla olan Fransız din adamları ile ilgili davalara Babiâli tarafından bakılacağı hükme bağlanmıştır.

Fransa 1740'da, kendi vatandaşlarının istediği suçlardan ötürü konsoloslarının hapsedilemeyeceği şartını da elde etmiştir (m.16). Trablas ve İskenderiye'deki Fransız konsoloslarının keyfî şekilde hapsedilemeyecekleri de, aynı Kapitülasyon Antlaşması'nın 25. maddesinde hükme bağlanmıştır. Söz konusu madde, kapitülasyonların uzak eyaletlerde nispeten etkisiz olduğunu göstermektedir.

1740 Kapitülasyon Antlaşması'nın 48. maddesinde ise, Fransız konsolosunun mahkeme karşısına şahsen çıkmaya zorlanamayacağı hükme bağlanmıştır⁷⁸.

Fransa ile imzalanan kapitülasyon antlaşmaları içinde en tanınmış 1740 tarihli olanıdır. Bu Antlaşma'nın en ilgi çeken hükmü kuşkusuz 47. maddede yer almaktadır. Söz konusu maddeye göre Osmanlı reyayesinde (halkından) olup Fransız elçisinin sarayında hizmet edenlerden 15 nefes hademe vergiden muaf tutulup rencide edilmeyeceklerdir⁷⁹. Şu halde bu kısım Osmanlı tebaası, salt Fransız Sefareti'nde çalıştıkları için vergiden muaf tutulmaktadırlar. Bunların lisan bilgileri nedeniyle znami oldukları şüphesizdir. Zamanla bu tür işlerde çalışanlar vergi muafiyetini yansıtıcı hukuk ve ceza muhakemeleri usulünde yabancı diplomatlara tanıma imtiyazlardan da yararlanmaya başlamışlar, böylece "malumî" sorun Osmanlı Devleti'nin karşısına çıkmıştır⁸⁰.

⁷⁸ Işıksal; a.g.m., s.84, 85.

⁷⁹ Ekrem; a.g.e., s.432.

⁸⁰ Bozkurt; a.g.e., s.35. – Işıksal; a.g.m., s. 87.

3. Avusturya'ya Verilen Kapitülasyonlar

Osmanlı Devleti, Avusturya'ya da çok önemli imtiyazlar tanımıştır. Avusturya ile yapılan anlaşmaların hemen hepsinde Osmanlı Devleti, Katolik din adamlarının ibadet hürriyetlerini sağlayacağına dair taahhütlerde bulunmuştur. 1617 tarihli bir ferman, Avusturyalı tacirlere verilen kimi imtiyazları düzenlediği gibi, Katolik din adamlarının dinlerini serbestçe ifade edebileceklerini de hükme bağlamıştır.

1699 Karlofça Barışı'nda, Katolik din adamlarının kiliselerini tamir edebilmelerine ve âyinlerinin engellenemeyeceğine dair bir hüküm yer almıştır⁸¹. Söz konusu taahhütlerin 1718, 1739, 1784 ve 1791 Anlaşmaları ile yenilediği görülmektedir. Bu anlaşmalarda, Avusturya'ya Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tebaası üzerinde koruma hakkı veren tek bir hüküm bile yer almamaktadır. Anlaşmalar sadece Katolik mezhebini İcrası, Kudüs'teki Avusturya uyruklu hacılar, Roma Katolik Kilisesi mensabı papazlar ve kutsal yerlerin ziyaret, tamir ve bakımları ile ilgili bazı hükümleri içermektedir. Buna karşılık Avusturya, örneğin Fransa gibi kapitülasyon anlaşması zükünlerini, Osmanlı tebaası üzerinde koruma hakkı elde etmek ve bu devletin iç işlerine karışmak için bir baskı aracı olarak kullanmıştır⁸². Şüphesiz Osmanlı Devleti kendisini zaten İslam Hukuku'nun gereği olarak zimmîlerin ibadet hürriyetinin sağlanması hususunda bağlı sayarken, bunun bir de anlaşmalarda tekrar edilmesi, artıkça kendi iç işlerine karışılmasının bir göstergesi olarak değerlendirilmelidir.

Avusturya'ya verilen imtiyazlar sadece din alanıyla sınırlı değildir. Bu devlet, çoğunluğu 1718 tarihli Kapitülasyon Anlaşması ile olmak üzere, daha pek çok konuda imtiyaz elde etmiştir. Örneğin, vatandaşlarının kendi aralarındaki davalara bakma yetkisinin Avusturya konsolosluk otoritelerine bırakılması 1718 tarihli Kapitülasyon Anlaşması'na dayanmaktadır⁸³.

Avusturya, Fransa'nın 1535'de elde ettiği ve 1569'da yenilediği; İngiltere'nin ise 1675'de kabul ettirdiği "*karışık davalar da bir çevirmen bulunduurulması*" şartını 1718'de Osmanlı Devleti ile yapmış olduğu bir anlaşma ile sağlamıştır.

⁸¹ Ekrem, a.g.e., s.79. – Bozkurt, a.g.e., s.35.

⁸² Bozkurt, a.g.e., s.36.

⁸³ İşksal, a.g.m., s.84.

1718'de yapılan Kapitülasyon Antlaşması ile Avusturya'nın Osmanlı ülkesindeki vatandaşlarına, değeri 3000 kuruşun üzerindeki davalarını Babıâli'ye havale edebilmeleri imkân da getirilmiştir⁸⁴.

Osmanlı ülkesinde bulunan Avusturyalı tacirlerin her türlü hile ve aldatmadan korunabilmelerini sağlamak amacıyla ticarî işlerde senet alma-verme mecburiyetinin getirilmesi, yine 1718 Kapitülasyon Antlaşması ile mümkün olmuştur.

Avusturya, 1718 Antlaşması ile (m.5), Osmanlı ülkesinde bulunan tacir ve resmî memurlarından başka, bunların uşak ve hizmetçilerinin de vergiden muaf tutulmalarını sağlamıştır⁸⁵.

Nihayet, 1784 Antlaşması ile, adı geçen devletin Karadeniz'e ticaret gemileri gönderebilme hakkını kazandığı görülmektedir⁸⁶. Bu hüküm sayesinde Avusturya'nın diğer Avrupa devletleriyle eşit duruma gelme isteği sezilebilmektedir.

C. İngiltere'ye Verilen Kapitülasyonlar

İngiltere XVI. yüzyılın ikinci yarısında Fransa'nın rakibi durumuna gelmiş, İngiliz tacirler denizde Fransız bayrağı altında seyretmek yerine Osmanlı Padişahı'ndan çeşitli imtiyazlar koparmak gayreti içine girmişlerdir. Sonuçta 1580 Antlaşması ile İngiliz tacirlere bazı imtiyazların verildiği görülmektedir. Buna göre İngiliz tacirlerin ticaret ve yargı işleri ile ilgilenmek üzere çeşitli yerlere konsolosların atanması kabul edilmiş⁸⁷, 1675 Antlaşması ile de İngiliz tacirler Fransız tacirlerin 1535'de elde etmiş oldukları geniş haklara kavuşmuşlardır⁸⁸.

Öte yandan 1601'de Padişah III. Mehmet'in verdiği imtiyaz ile, o zamana kadar denizde Fransız bayrağı altında ticaret yapan Flanderler'e İngiliz bayrağı çekme izninin verilmesi, Fransa-İngiltere ticarî rekabetini şiddetlendirmiştir⁸⁹.

İngiltere, 1809 tarihli Kal'a-i Sultaniye Antlaşması ile, Osmanlı yönetimince getirilmiş bulunan "İstanbul Boğazı'nın savaş gemilerine

⁸⁴ Işıksal; a.g.m., s.85.

⁸⁵ Işıksal; a.g.m., s.87.

⁸⁶ Çufalı; a.g.m., s.158.

⁸⁷ Çufalı; a.g.m., s.157.

⁸⁸ Işıksal; a.g.m., s.84.

⁸⁹ Çufalı; a.g.m., s.157.

kapalılığı” ilkesinden de muaf tutulmuş, böylece daha önceden hiçbir devletin elde edemediği çok önemli bir imtiyaza kavuşmuştur⁹⁰.

16 Ağustos 1838 tarihli Balta Limanı Antlaşması'nın İngiliz tacirler lehine çok önemli hükümler getirdiği görülmektedir. Antlaşma gereğince Osmanlı Devleti, belki kendi lehine gümrük vergilerini yükseltmeyi başarmıştır, ancak ülkesindeki tüm tekellerin kaldırılmasına, daha doğrusu İngilizler'e verilmesine de razı olmuştur. Bu hüküm Osmanlı ekonomisi için tam bir yıkım teşkil etmiştir; çünkü İngiliz tacirler Osmanlı üreticiden son derece düşük fiyata aldıkları malları işleyerek, istedikleri fiyattan satabilme hakkını kazanmışlardır. Antlaşma hükümlerinden, giderek başka devletlerin de yararlanmaya başlamasıyla Osmanlı tacirler artık yabancılarla rekabet edemeyecek duruma gelmişlerdir⁹¹.

İngiliz konsolos ve diplomatik otoritelerinin her türlü vergiden muaf olacakları, onların Osmanlı otoritelerince hapsedilmeyecekleri ve evlerinin satılamayacağı, onlara karşı açılan davalara Babiâli'de bakılacağına ilişkin Kapitülasyon Antlaşması 1604 tarihini taşımaktadır. Antlaşma'nın 25. maddesi, Babiâli'de görülen davalarda bu kimseler adına İngiliz Büyükelçisi'nin konuşmaya hakkının bulunduğunu hükme bağlamıştır⁹².

İngiltere, Fransa'nın 1535 ve 1569'da elde ettiği “*karışık davalarda bir çevirmenin yer alması*” şartını 1675'de Osmanlı Devleti ile yaptığı bir antlaşma ile (m.15 ve 25), daha da geniş bir biçimde elde etmiştir. Şöyle ki: İngiliz tabiiyetinden olan bir kimse, o sırada cinayet suçundan yargılanıyor durumda olsa bile, duruşmada İngiliz Büyükelçiliği'nden bir yetkilinin çevirmen olarak bulundurulması şart koşulmuştur⁹³.

1675 Kapitülasyon Antlaşması İngiliz tacirlerin Osmanlı uyruklularla yaptıkları her türlü alışverişte yazılı senet alıp vermeleri şartını getirmiş, böyle bir belgesi olmayan Osmanlı uyrukluların dava açamayacaklarını hükme bağlamıştır. Bu hüküm Osmanlı ülkesinde bulunan İngiliz tacirlerin aldatılma riskini ortadan kaldırmak için konulmuştur⁹⁴.

İngiltere, 1675 Kapitülasyon Antlaşması'nın 28. maddesi çerçevesinde, Osmanlı Devleti'nin haklarını büyük ölçüde rencide eden şu hakkı da elde etmiştir: “*İngiliz elçi ve konsoloslarının sadece kendi hizmetlerinde*

⁹⁰ Çufalı; a.g.m., s.157.

⁹¹ Çufalı; a.g.m., s.158.

⁹² Işıksal; a.g.m., s.84.

⁹³ Işıksal; a.g.m., s.85.

⁹⁴ Işıksal; a.g.m., s.87.

İngiliz Konsoloslarının tutukları ve çavuşları serbestçe seçebilmeleri'. Aynı şekilde 59. maddesi, İngiliz Elçisi'nin hizmetkarlarını vergiden muaf tuttuğunu hükme bağlamış, 60. maddesi ise bunların öbür vergisinin de aynı şekilde kendi miraslarını da serbestçe dağıtabileceklerini belirtmiştir.

1783 Antlaşması ile Verilen Kapitülasyonlar

Osmanlı Devleti'nin Osmanlı Devleti'nden çok önemli imtiyazları elde etmiştir. Bu imtiyazların kendi aralarındaki davalara bakma yetkisinin Rus konsoloslarına verilmesi 1783 tarihli Kapitülasyon Antlaşması ile olmuştur.

Osmanlı Devleti İngiliz ve Fransız konsoloslarının elde etmiş buldukları imtiyazları konsolozlerini kendi konsolozları için yine 1783 Kapitülasyon Antlaşması ile elde etmiştir (m.52). Bu Antlaşma'nın 57. maddesi ise, elçilerin de ne açıldığı zaman Rus konsolozlarının tutuklanamayacağını hükme bağlamıştır⁹⁷.

Osmanlı Devleti 1783 Antlaşması ile Rusya'ya, daha önce Fransa, İngiltere ve Avusturya'nın elde ettiği "*karişık davalarda bir çevirmen mütavakkil*" hakkını da sağlamıştır⁹⁸.

Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya sağladığı bir diğer imtiyaz, bu devletin Osmanlı ülkesinde yaşayan vatandaşlarına davalarını Babıâli'ye getirme haklarını tanımasıdır⁹⁹.

Osmanlı Devleti Antlaşma ile Osmanlı ülkesinde ticaretle uğraşan yabancıların maruz kalabilecekleri her türlü hileden korunma amacıyla ticaretin denetim kullanılması şartını da elde etmiştir¹⁰⁰.

Osmanlı Devleti Kapitülasyonu'nun Rusya'ya sağladığı önemli bir imtiyaz da, yabancı konsol Osmanlı uyruklarını hizmetçi olarak Elçilik'te kullanma hakkını kendini göstermektedir¹⁰¹.

⁹⁷ Kırsal, a.g.m., s.87.

⁹⁸ Kırsal, a.g.m., s.84.

⁹⁹ Kırsal, a.g.m., s.84.

¹⁰⁰ Kırsal, a.g.m., s.85.

¹⁰¹ Kırsal, a.g.m., s.87.

¹⁰² Kırsal, a.g.m., s.87.

¹⁰³ Kırsal, a.g.m., s.87.

Kuşkusuz Rusya'nın Osmanlı Devleti'nden elde ettiği en önemli imtiyaz, bu devletin 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile ticarî gemilerini Karadeniz'den Akdeniz'e, boğazlar yoluyla geçirebilme hakkını elde etmiş olmasıdır. O tarihe kadar boğazların –birkaç istisna dışında– Osmanlı bayrağı taşımayan tüm gemilere kapalı olduğu ve Karadeniz'in tümüyle kapitülasyon haklarının kapsamı dışında tutulduğu¹⁰² göz önüne alınırsa, Rusya'nın elde ettiği imtiyazın önemi kendiliğinden anlaşılır. Özellikle, XVIII. yüzyıldan sonra bu devletin temel politikasının sıcak denizlere açılmak olduğu unutulmamalıdır.

7. KAPİTÜLASYON UYGULAMASINDAN DOĞAN ÖNEMLİ BİR SORUN: “MAHMİ”

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren ve fetih politikasıyla giderek artan ölçüde olmak üzere bünyesinde daima azınlık grupları barındırmıştır. Fethedilen ülkelerde yaşayan gayrimüslimlerin yanısıra, yaşadıkları ülkelerde dinleri yüzünden gördükleri zulüm ve baskıdan kaçarak Osmanlı Devleti'ne sığınan çok sayıda Yahudi de bu topraklara yerleştirilmiştir. Birbirinden çok farklı etnik kökene ve dinî inanışa mensup azınlıkların hukukî statüleri İslâm Hukuku'nca ve Türkler'in geleneksel hoşgörüsünün de büyük katkısıyla tespit edilmiştir. Müslümanlara İslâm Hukuku kuralları uygulanırken, azınlıklar Özel Hukuk alanında (Kişi, Aile, Miras, Borçlar ve Ticaret Hukuku alanlarında) mensup oldukları toplumların din ve sosyal yaşama ilişkin kurallarına; Kamu Hukuku alanında ise İslâm Hukuku'nun müslüman olmayanlar için öngördüğü kurallara tabi tutulmuşlardır. Şu halde, Osmanlı Devleti'nde farklı inançlara mensup insanlar için farklı hukuk kuralları uygulanmıştır. Bunun nedeni, elbette Devlet'in teokratik temellere dayanmış olmasıdır. Yine aynı nedenle gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarına bazı sosyal ve hukukî kısıtlamalar getirilirken, onlara bazı özel haklar da tanınmıştır. Bu sistem içerisinde, ülkede yaşayan yabancılara uygulanan ve kapitülasyonlara dayanan çeşitli ayrıcalıklı kural ve kurumlar da yer almıştır¹⁰³.

Tanzimat Dönemi'nde din kıstasına dayanan “*Millet*” sistemi kaldırılarak, yerine “*Osmanlı Vatandaşı*” kavramı konmuş, hukukî statü farklılıklarına son verilerek ülkede yaşayan herkesin aynı hukuk kurallarına tabi olması amaçlanmıştır. Ancak şüphesiz “*Kanun Önünde Eşitlik*” ilkesi, ancak genel nitelikli kanunlar hazırlanması ile mümkün olabilirdi. Bu da tek hukuk sisteminin kabulünü gerektirmektedir. Ancak Tanzimatçılar'ın elini kolunu bağlayan ve eşitliği sağlamalarını da imkânsız kılan gerçek, onların

¹⁰² Gürsel, Haluk F.; Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri, İstanbul, 1968, s.59.

¹⁰³ Bozkurt, Gülnihâl; Azınlık İmtiyazları – Kapitülasyonlardan Tek Hukuk Sisteminin Geçiş, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt: XIV, Mart 1998, Sayı: 40, s.247.

teokratik bir devlet düzeninde yaşıyor olmalarıydı. Bu zorluğa rağmen Tanzimat Dönemi'nde bütün Osmanlı vatandaşlarının ortak olarak tabi tutulacakları bazı kanunların Batı'dan yararlanılarak hazırlandığı görülmektedir. Ancak Tanzimatçılar'ı böyle kanunlar yapmaya iten asıl sebepler, vatandaşlar arasında eşitliğin sağlanmasından çok daha acil ve vahim sorunlardı. Bu sorunların başında, kapitülasyonlarla büyük devletlerin Osmanlı ülkesinde yaşayan vatandaşlarına tanınmış bulunan adli ve malî imtiyazlar gelmekteydi. İkinci bir sorun ise, büyük devletlerin, kendi vatandaşlarına kapitülasyonlarla tanınmış bulunan imtiyazları zamanla bazı gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarına da tanımalarıyla ortaya çıkan "*Mahmi*" sorunuydu. Osmanlı devlet adamları siyasî ve ekonomik güç ve baskıları altında ezildikleri büyük devletlere kapitülasyonları kaldırtmayı başaramayınca, en azından mahmi sorununu çözmeye çalışmışlardır¹⁰⁴.

Büyük devletler önceleri bu hakları Osmanlı ülkesindeki sefaret ve konsolosluklarında çalışan gayrimüslim Osmanlı uyruklarına ve onların akrabalarına tanımışlardır. Zamanla kapitülasyonlar, konsolosluklar tarafından verilen beratlar vasıtasıyla, onların kendi iş yapmış oldukları esnaf ve Avrupa ile ticaret yapan Osmanlı uyruklu gayrimüslim tüccarı da kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Bu sayede, aslında Osmanlı vatandaşı olan pek çok gayrimüslim tacir, yabancılara kapitülasyonlarla sağlanan bu cazip haklardan yararlanır konuma gelmiş ve yabancı ülkelerin koruması altında olduğunu ileri sürmeye başlamıştır. Bunların, böylece başta vergi olmak üzere Osmanlı Devleti'ne karşı olan bazı sorumluluklarını yerine getirmedikleri görülmektedir¹⁰⁵. Öte yandan berat verme işlemi giderek ticarete dönüşmüş, yabancı elçilik ve konsolosluklar beratları yüksek fiyatlarla satmaya başlamışlardır¹⁰⁶. Bu durum Babıâli'yi çeşitli önlemler almaya itmiştir.

1829'da Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanması bir başka sorunu ortaya çıkarmıştır. Pek çok Rum Yunan vatandaşlığına geçerken, bir kısım beratlılar da korumasından yararlandıkları yabancı devletin vatandaşlığında oldukları iddiasını ileri sürmeye başlamışlardır. Artık gayrimüslim Osmanlı vatandaşları berat kurumunun arkasına sığınmıyor, daha da ileri giderek yabancı bir ülkenin vatandaşı olduklarını ileri sürüyor ve kendilerine "*Yabancı*" statüsünün uygulanmasını istiyorlardı. Bu durum, beratlıların sayısının fazlalığı nedeniyle Osmanlı Devleti açısından büyük sıkıntılara yol açmıştır. O devirde sadece Avusturya'nın Eflâk'ta 60 bin ve Boğdan'da ise

¹⁰⁴ Bozkurt; *Azınlık İmtiyazları*, s.247, 248.

¹⁰⁵ Bozkurt; *Azınlık İmtiyazları*, s.248, 249.

¹⁰⁶ Örneğin İngiltere bu satışlardan yılda yaklaşık 3000 Sterlinlik bir gelir elde ediyordu. Öte yandan Rusya, 1808 yılına kadar yaklaşık 120.000 Rum'a berat belgesi vererek himayesi altına almıştır. Çufalı, a.g.m., s.160.

200 bin berathısının bulunması ve Kırım Savaşı sırasında İstanbul'daki İngiliz Konsolosu'nun, anılarında, İngiliz korumasında olanları "Bir milyondan biraz az" olarak belirlemesi, durumun vahametini açıklamaya yetmektedir¹⁰⁷.

Bu durumdaki gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının sayılarının giderek artması üzerine, 1850'de yabancı elçiliklere "Bilâ Mezuniyet Tabiiyet-i Osmaniye'yi Terkedenler Hakkında İttihaz Edilen Usule Dair" bir müzekkere yollanmıştır. Bu müzekkerede; "Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan yabancıların antlaşma (kapitülasyon) gereği istisnaî bir statüye sahip oldukları, bazı gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının onların hak ve imtiyazlarından yararlanmak için yabancı devlet himayesine girerek her iki devlete de olan vergi, askerlik gibi görevlerini yerine getirmedikleri, bir devletin düzeninin, kanunlarının tüm uyruklarına uygulanması ile mümkün olduğu, bazılarının kendilerini bundan muaf tuttıkları, başkalarının da bunları takip edebilecekleri, hiçbir devletin böyle karışık bir halde emniyet ve mülkünün muhafazasını sağlayamayacağı" belirtilmiştir. Müzekkere, yabancı bir devletin uyrukluğunda olduğunu iddia edenlerin üç gün içinde Osmanlı ülkesini terk etmelerini ve ülkedeki mallarını satmalarını öngörmüş¹⁰⁸, ayrıca bu kişilerin Osmanlı Devleti'ndeki akrabalarına mirasçı olamayacaklarını da hükme bağlamıştır. Müzekkere'ye göre bunların yakınları Osmanlı vatandaşı sayılacak ve yabancı devletlerin korumasından yararlanamayacaklardı. Osmanlı Devleti böylece vatandaşlıktan ayrılan gayrimüslimlerin İslâm Hukuku'na uygun olarak (ülke ihtilâfı nedeniyle) ülkede kalan akrabaları ile mirasçılık ilişkilerini kesmeyi başarmıştır¹⁰⁹.

Bu gibi kimselerin Osmanlı topraklarında gayrimenkul edinmelerini önlemek üzere de 1867'de "Tebaa-yı Ecnebiyenin Emlâke Mutasarrıf Olmaları Hakkında Kanun"un çıkartıldığı görülmektedir. Bu Kanun'un 1. maddesi yabancıların "Karşılıklılık" şartıyla Osmanlı ülkesinde gayrimenkule tasarruf edebileceklerini hükme bağlamış, ancak aslen Osmanlı vatandaşı olup da, sonradan vatandaşlıktan çıkmış olanları bu kuraldan istisna tutmuştur¹¹⁰.

¹⁰⁷ Bozkurt; Azınlık İmtiyazları, s.249.

¹⁰⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz., Bozkurt, Gülnihâl; İslâm Hukuku'nda Zimmîlerin Hukukî Statüsü, Kudret Ayiter'in Anısına Armağan, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: III, Sayı:4, İzmir, 1987, s.115-156.- Unat, İlhan; Türk Vatandaşlık Hukuku, Ankara, 1966, s.1-3.

¹⁰⁹ Bozkurt, Gülnihâl; ABD Vatandaşlığı İddiasında Bulunan Osmanlı Vatandaşlarına Dair Bazı Amerikan Belgeleri, Prof.Dr. Jale G. Akipek'e Armağan, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Konya, 1991, s.178.

¹¹⁰ Bozkurt; Azınlık İmtiyazları, s.250.

Almanya ve diğer ülkelere rağmen vatandaşlık değiştirme işleminin bir süre devam ettiği görülmektedir. Bunun üzerine, 1869'da iç politikaya getireceği temel değişiklikler gözetilerek "*Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi*" çıkarılmıştır. 1851 Fransız Vatandaşlık Kanunu'nun temel prensiplerini hazırlayan Fr. Courville, İslâm Hukuku'nun o dönem, kaçınılmaz bir şekilde uyruklığı için esasları değiştirmiştir. Giriş bölümünde ise, Kanun'un çıkarılış sebebinin olarak "*bir süredir bazı gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının meşru olmayan menfaatler elde etme' için yabancı devletlerin vandaslığına geçerek pasaport aldıkları ve vatandaşlık konusundaki velyetliklerin izalesinin önemli ve matlak olduğu*" belirtilmiştir. Kanun'un 5. maddesinde, Saltanat-ı Seniye'de izmirli olan yabancı devlet vatandaşlığına geçenlerin bu vatandaşlıklarının keelenmeyecekleri olacağı ve kendilerinin hâlâ Osmanlı vatandaşı sayılacakları hükme bağlanmıştır. 9. maddede ise, Osmanlı topraklarına sığınan veya herkesin Osmanlı vatandaşı sayılacağı, eğer bir kişiye v. h. bir başka bir uyruklığına pasaport olması gerektiğini belirlemiştir¹¹.

Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi'ne göre, Devletin izni olmadan yabancı bir devletin askerlik hizmetinde bulunanlar Osmanlı Devleti'nin vatandaşlığına çıkarılabilecekti. Bu şartların Osmanlı topraklarına sığınanlarda da uygulanıyordu¹².

Görüldüğü gibi, Osmanlı Devleti adı geçen kanunla Osmanlı uyruklularını başka bir devletin vatandaşlığında bulunma iddiasından ve benzer kurumunun işleyişini önlemek istemiştir. Ancak Kanun beklenen sonuçları verememiş ve Osmanlı Devleti uluslararası plattoda diğer devletlerle tabiiyet konusunda sürtüşmeler yaşamıştır.

İngiltere ve Fransa, herat vererek korumaları altına aldıkları kişileri kendi vatandaşlıklarına kabul etmezlerken, ABD farklı bir politika izlemiştir. Bu devletin yaklaşık 70.000 gayrimüslim Osmanlı vatandaşını kendi vatandaşlığına kabul ettiği görülmektedir¹³. ABD ile Osmanlı Devleti arasında tabiiyet konusunda çıkan bir uyumsuzluk, beğenilmez bir sonuçla sonuçlanmıştır.

Sözü edilen belge 14 Şubat 1884 tarihlidir ve Osmanlı Tabiiyet Kanunnamesi'nin kabulünden 12 yıl sonrasına aittir. Aynı günün belgeye göre Osmanlı Devleti ABD tabiiyetine geçen bir kimseyi gayrimüslim bir kişi olarak ülkesinde tutmuyorsa kendi uyruklığında görecekti. (1884, s. 14)

¹¹ Bozton, *Azınlık İmtiyazları*, s.250-251

¹² Bozton, *ABD Vatandaşlığı*, s.15-17.

¹³ Bozton, *ABD Vatandaşlığı*, s.179

uygulamaya şiddetle karşı çıkmaktadır. ABD'nin tezine göre Amerikan vatandaşları Osmanlı egemenliğinin sujesi olamazlar. Bu açıdan ABD'yi terk ederek Osmanlı ülkesinde yaşamaya başlayan ya da Osmanlı vatandaşlığından çıkarak Amerikan vatandaşlığına geçen kişiler arasında statü bakımından bir fark yoktur¹¹⁴.

Osmanlı Devleti, hiç ABD'de bulunmamış ve oraya yerleşmek gibi bir niyeti de olmayan aslı Osmanlı vatandaşlarının durumunu titizlikle takip etme yolunu seçmiştir. Aslına bakılırsa bu açıdan Osmanlı Devleti'ni haklı da görmek gerekir: çünkü bilindiği gibi "vatandaşlık", bireyi bir devlete bağlayan karşılıklı hak, görev ve yükümlülük ilişkilerini belirleyen hukuksal bir bağdır. Her devlet kendi vatandaşlığının kazanılması, kaybedilmesi gibi konuları kapsayan kuralları kendisi oluşturur. Bu konuda başka devletlerin aynı konulara ilişkin kurallarından bağımsızdır. Kısaca, bir devletin vatandaşlık hukuku o devletin iç hukukunun bir parçasıdır¹¹⁵. İşte Osmanlı Devleti, Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi ile kendi vatandaşlarını tayin yetkisini kullanmak istemiş ve ülkesinde ikamet eden herkesi "Osmanlı" saymıştır. Buna göre Devlet, aslında kendi topraklarında doğduğu ve ikamete devam ettiği halde çeşitli konularda himaye görmek amacıyla Amerikan vatandaşlığına geçen kişileri kendi vatandaşı telâkki etmiştir. Buna karşılık ABD de kendi vatandaşlığını Amerikan yasalarına uygun olarak kazanan ve Osmanlı ülkesinde (belgede Filistin'de) oturanları kendi uyrukluğunda görmektedir. ABD bu görüşünü kapitülasyon ve antlaşmalara dayandırmaktadır.

Görüldüğü üzere, adı geçen iki devlet de kimlerin kendi vatandaşı olduğunu kendi hukuklarına göre belirlemeye çalışmışlar ve aralarındaki sorun uluslararası boyut kazanmıştır.

Sözü edilen belgeden iki ay sonra Dışişleri Bakanı Arif Paşa İstanbul'daki Amerikan Sefareti'ne bir nota yollamıştır. Bu notada savunulan görüşler şöyle özetlenebilir: "*Kendi aslı Osmanlı vatandaşlığından çıkıp başka bir devletin vatandaşlığını kazanan herkesin bu ülkeyi terk etmesi ve vatandaşlığına geçtiği devletin ülkesine gitmesi gerekir. Eski Rus vatandaşları ülkelerini terkedip Kudüs'e yerleşmektedirler. Hiç ABD'de bulunmadıkları halde Amerikan vatandaşlığını ve ayrıcalıklarını iddia edenler bulunmaktadır. Bab-ıâli Amerikan vatandaşlığına geçme iddialarını "fictitious (uydurma)" ve "delusive (aldanıcı)" olarak nitelendirmektedir". Arif Paşa'nın notası Amerikan Sefareti tarafından Washington'a iletilmiştir. Amerikan Dışişleri Bakanlığı*

¹¹⁴ Bozkurt; ABD Vatandaşlığı ... s.180, 181.

¹¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz., Uluocak, Nihal; Türk Vatandaşlık Hukuku, İstanbul, 1986. s.1-6.

sözü edilen notaya karşılık İstanbul'daki Sefareti'ne gönderdiği talimatta, Osmanlı hükümetinin Amerikan tabiiyetine geçme nedenleri konusunda vardığı sonucu doğru bulmuş, ancak müktesep tabiiyetin "fictitious" ve "delusive" karakterinin tespitinin ABD vatandaşlık yasaları dikkate alınarak yapılabileceğini, ayrıca Türk hükümetinin teorik açıklamalarına katılmadıklarını, ABD vatandaşlığı için bütün işlemlerini tamamlayanların haklarının hiçbir şüpheye mahal vermeyecek şekilde sabit olduğunu ileri sürmüştür¹¹⁶.

Her iki belgeden de, tarafların karşılıklı olarak kendi yasalarının uygulanmasında direndikleri anlaşılmaktadır. Ancak bir süre sonra ABD'nin İstanbul Sefareti'nin ABD teziyle bağdaşmayan bir sonuca vardığı ve Washington'dan görüş istediği görülmektedir. Konuya ilişkin belge 8 Nisan 1897 tarihini taşımaktadır. Belgeye göre ABD'de hiçbir malvarlığı olmayan bir kişi, Osmanlı ülkesine dönüp uzun yıllar orada yaşadktan sonra ABD Elçiliği'nden pasaport istemiş, ancak bu talep Büyükelçi tarafından reddedilmiştir. Dr. Garabed Vartanian adındaki bu kişi Amerikan vatandaşlığına geçtikten sonra eski ülkesine (Osmanlı topraklarına) dönmüştür. Burada bir evi vardır; ayrıca evlenmiş, çocukları olmuştur. Çocukları da hiç İngilizce bilmedikleri halde Amerikan vatandaşlığında olduklarını iddia etmektedirler. Bu şahsın ABD'de hiç malvarlığı yoktur. Amerika'ya geri dönmek için hiçbir teşebbüste bulunmadığı gibi, İstanbul'u da hiç terketmemiştir. Adı geçen kişi kazanılmış tabiiyetini "korunma" amacı dışında kullanmamakta, böylece ABD'ye karşı yükümlülüklerinin hiçbirini yerine getirmemektedir. Bu durum Büyükelçi'ye göre ABD vatandaşlık yasalarına karşı bir hile olarak değerlendirilmelidir.

Amerikan vatandaşlığına sırf Osmanlı Devleti'ne karşı olan yükümlülüklerinden kaçmak ve türlü ayrıcalıklardan yararlanmak amacıyla geçen ve Osmanlı ülkesinde ikamet etmeye devam edenlerin kötü niyetlerini açıkça ortaya koyan bu rapora Washington'dan gelen cevap hayli ilginçtir: "...Yasalarımızda vatandaşlığı geri almaya dair bir usul yoktur ve Dışişleri Bakanlığımız her zaman bir Amerikan vatandaşının -vatandaşlığı aslı (doğuştan) veya kazanılmış da olsa- vatandaşlığını kaybettiğini bildirmekten kaçınır; onları başka ülkelerde ikamet etseler de korumaya devam eder"¹¹⁷. Görüldüğü gibi, Osmanlı topraklarında vatandaşlık değiştirme yoluyla yapılan suistimalleri yıllardır gözleyen Büyükelçilik ile ABD Dışişleri Bakanlığı farklı görüştedirler. Bakanlık ABD tezini tavizsiz ve istisnasız biçimde savunmaya devam etmektedir.

¹¹⁶ Bozkurt: ABD Vatandaşlığı ..., s.181, 182.

¹¹⁷ Bozkurt: ABD Vatandaşlığı ..., s.183, 184.

Yukarıdaki belgelerden de anlaşıldığı gibi, Osmanlı Devleti bir taraftan egemen bir devlet olarak kendi uyruklığında bulunan kişileri belirleyebilme yetkisini kendi iç hukuk kurallarına göre saptamaya çalışırken, bir taraftan da Devlet'in izni olmaksızın vatandaşlıktan çıkan kişilerle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Öte yandan, bu kişilerin vatandaşlığına geçtikleri devletlerin, söz konusu kişileri kendi uyruklığında görmeleri de ayrı bir problem yaratmış, Osmanlı Devleti'nin ilgili devletler nezdinde yaptığı girişimler başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Şu halde Osmanlı Devleti yabancı bir devletin vatandaşlığına geçen, ama o devletin ülkesine yerleşmek gibi bir niyeti olmayan ve Osmanlı topraklarında oturmaya devam eden ayrıcalıklı bir sınıf ile karşı karşıyadır. Ancak Hükümet, vatandaşlıktan çıkanların ülkeyi terketmelerinde de ısrarcıdır. Nitekim 1892'de Şura-yı Devlet Osmanlı vatandaşlığından çıkma izninin, sadece bir daha Osmanlı topraklarına dönmek şartıyla verileceğine dair bir karar almış¹¹⁸, bunu 1906'da "*Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi'ne Müzeyyel Mevad Hakkında Çıkarılan Bir İrade-i Seniye*" izlemiştir. Bu İrade-i Seniye'ye göre, hiç kimsenin Babîâli tarafından kabul ve tasdik edilmedikçe yabancı bir ülkenin vatandaşlığını kazanabilmesi mümkün değildir. Buna uyulmadan yabancı ülke vatandaşlığına geçenlerin müktesep vatandaşlıkları yok hükmündedir. Bu kimseler Osmanlı topraklarında buldukları sürece kendilerine Osmanlı vatandaşı muamelesi yapılır. Eğer yabancı ülke vatandaşlıklarında ısrar ederler ve o ülke konsoloslarınca korunurlarsa derhal sınır dışı edilirler¹¹⁹.

1896'da çıkarılan Tabiiyet Nizamnamesi, vatandaşlık konusundaki suistimalleri önlemek ve Devlet'in kendi ülkesinde egemenlik hakkını kullanabilmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Nizamname vatandaşlıkta din kistasını kaldırarak gayrimüslimleri de müslümanlar gibi vatandaş olarak kabul etmiştir. Şüphesiz Nizamname'nin çıkarılışında, 1789 Fransız İhtilâli ile yayılan milliyetçilik akımlarından Osmanlı ülkesinde yaşayan gayrimüslimlerin etkilenmelerini önleme düşüncesi de yatmaktadır¹²⁰.

Bütün bu çabalar Osmanlı Devleti'nin sarsılan otoritesini yeniden inşa etmeye yönelik olarak değerlendirilebilir. Ancak Osmanlı Devleti kapitülasyonları kaldırmak şöyle dursun, bu uygulamanın yozlaştırılması ve suistimalinden doğan "*Mahmi*" sorununu bile çözmemiştir. Bu yolla çeşitli konularda imtiyazlar elde eden yabancıların ve daha sonra da Osmanlı vatandaşlarının, aldıkları imtiyazlara sıkı sıkıya sarıldıkları ve bunları her defasında Osmanlı Devleti aleyhine kullanmaktan geri kalmadıkları görülmektedir. Şüphesiz bu durumun ortaya çıkmasında, onların

¹¹⁸ Unat: a.g.e., s.23, 24.

¹¹⁹ Unat: a.g.e., s.25.

¹²⁰ Bozkurt: Azınlık İmtiyazları, s.254.

koruyuculuğunu üstlenen büyük devletlerin çabalarını da göz ardı etmemek gerekmektedir.

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti XX. yüzyıl arifesinde, zaten var olan pek çok sorununun yanında bir de mahmi problemiyle uğraşmak zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti, tarih boyunca kendi azınlıklarına en fazla hak tanıyan devlet olarak tanındığı halde, I. Dünya Savaşı sonunda imzaladığı Sevres Antlaşması ile “*Terör Rejimi ve Din Baskısı*” uygulamakla suçlanmış, “*Hıristiyan ve Yahudi uyruklarına saldırı sayılabilecek bir eylem yapmamayı*” da taahhüt etmiştir¹²¹. Şu halde Osmanlı Devleti, artık Avrupalılar’ın deyimiyle bir “*Hasta Adam*”dır ve içine düştüğü güç durum gözden kaçmamaktadır.

8. KAPİTÜLASYONLARIN KALDIRILMASI

Osmanlı Devleti’nde kapitülasyonları kaldırma isteği 1856 Paris Kongresi’nden sonra belirginleşmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti bu Antlaşma ile Avrupa devletleri arasına alınmış, ama yine de kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırma gücünü kendinde bulamadığı için, sadece ilgili devletlerin elçiliklerine kapitülasyonların aksayan yönlerini belirtmekle yetinmiştir. I. Dünya Savaşı’nın başlamasıyla birlikte ise Osmanlı Devleti, tek taraflı bir nota yayınlayarak (8 Eylül 1914), kapitülasyonları 1 Ekim 1914’ten itibaren kaldırdığını ilân etmiş ve bunu derhal uygulamaya sokmuştur¹²². Ancak nota, antlaşmalara dayanan bir düzenin tek taraflı bir işleme ortadan kaldırılamayacağını ileri süren Fransa, İngiltere, İtalya ve Rusya’nın sert protestolarıyla karşılaşmıştır¹²³. Savaşta Osmanlı Devleti’nin müttefiki durumundaki Almanya ve Avusturya bile Osmanlı Devleti’nin bu kararına karşı çıkmış¹²⁴, ancak Almanya daha sonradan Osmanlı Devleti ile yaptığı gizli bir antlaşma ile (11 Ocak 1917), diğer devletlerin de kabul etmesi şartıyla, kendi kapitülasyon haklarından vazgeçmeyi kabul etmiştir¹²⁵. Bütün bu gelişmelere rağmen 10 Ağustos 1920 tarihli Sevres Antlaşması kapitülasyonların yeniden kurulmasını öngörmüştür. Bununla birlikte 1917 Devrimi’ni yaşayan Rusya 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması ile kapitülasyon haklarından vazgeçmiştir¹²⁶. Kapitülasyonların hiçbir kuşkuyla

¹²¹ Bozkurt; *Azınlık İmtiyazları*, s.256.

¹²² Bilsel; a.g.e., s.65-67, Ekrem; a.g.e., s.437.

¹²³ Bilsel; a.g.e., s.67. – Meray, Seha; *Lozan’ın Bir Öncüsü: Ahmet Selâhattin Bey (1878-1920)*, Ankara, 1976, s.268. – Sonyel, Salâhi R.; *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Ankara, 1991, s.321.

¹²⁴ Ekrem; a.g.e., s.437.

¹²⁵ Pazarcı; a.g.e., s.79.

¹²⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz., Mumcu, Ahmet; *Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, Ankara, 1983, s.74.

yer vermeyecek şekilde ve genel olarak ortadan kalkması ise, 24 Temmuz 1923 Lozan Antlaşması ile mümkün olabilmiştir¹²⁷. Şüphesiz bu sonucun elde edilebilmesi büyük mücadeleleri gerektirmiştir.

Lozan'da, 2 Aralık 1922'de toplanan ilgili komisyon "Kapitülasyonlar" meselesini ele alırken komisyon başkanı Garroni, kapitülasyonların yerine, yasama ve yargı alanlarında Türkiye'nin egemenlik hakkı ile bağdaşabilecek başka bir formül getirilmesi teklifinde bulunmuş ve bunların görüşülmesi için üç talî komisyonun kurulmasını önermiştir. O'na karşılık veren İsmet Paşa, kapitülasyonların bir ulusun bağımsızlığı ile asla bağdaşmayacağı gerçeğini dile getirerek, onların başka bir tarzda bile olsa önlerine sunulmasını hiçbir surette kabul edemeyeceklerini vurgulamıştır. İsmet Paşa ayrıca Türkiye'deki yabancıların durumunun tüm uygar ve bağımsız devletlerde yürürlükte olan genel yasalara benzer yasalarla güvence altına alındığını belirtmiş, Türk delegasyonunun ancak kapitülasyonların tümden kaldırılması şartıyla talî komisyonlardaki çalışmalara katılabileceklerini vurgulamıştır. Ona karşılık veren Lord Curzon, kapitülasyonların antlaşma haklarına dayandığını, tarafların birbirlerine danışmadan ve kapitülasyonların yerine yeni bir sistem koymadan onları kaldıramayacağını ısrarla savunmuştur. İsmet Paşa'nın, Curzon'a verdiği cevapta Komisyon'un Türkiye'deki yabancılar konusunda Devletler Hukuku genel kurallarına göre karşılıklı ticaret antlaşmaları yapılması olanaklarını araştırabileceğini söylediği bilinmektedir¹²⁸.

Bağlaşıkların uzlaşmaz tutumları, uzun süre Türkler'in talî komisyonların çalışmalarına katılmamaları sonucunu doğurmuş, Lozan'da bu siyaset sürdürülürken, iç basında da kapitülasyonların devamında ısrar eden Fransa aleyhinde büyük bir mücadele başlatılmıştır.

Neticede Lord Curzon'un, ABD temsilcisi Child'la birlikte İsmet Paşa'yı ziyaret ederek tüm kapitülasyonları kaldırmaya ve bunu Antlaşma'ya bir madde halinde eklemeye hazır olduklarını bildirdikleri görülmektedir. Ancak bunun bir şartı vardı: Türk adli sistemi gelişimini tamamlayana kadar kendilerinin onaylayacağı geçici bir sistem yürürlüğe girecekti. Tahmin edilebileceği gibi bu şart da İsmet Paşa tarafından kesinlikle reddedilmiş, O'nun sert ve kararlı tutumu sayesinde kapitülasyonlar Lozan Antlaşması ile kayıtsız şartsız ortadan kaldırılmıştır¹²⁹.

¹²⁷ Pazarıcı; a.g.e., s.79., Ekrem; a.g.e., s.437.

¹²⁸ Meray, Seha; Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, Ankara, 1972. Cilt: I, s.40, 41.

¹²⁹ Sonyel; a.g.e., s.321, 322.

Antlaşmanın 28. maddesi; “Yüksek âkit taraflar, Türkiye’de kapitülasyonların bütün nokta-i nazarlardan tamamen ilgasını herbiri; kendisine taallûku cihetinden kabul ettiklerini beyan ederler”¹³⁰ hükmünü getirmiştir.

Bu arada Lozan Antlaşması’na taraf olmayan devletler de sonradan değişik vesilelerle ve özellikle gümrük ve ticaret antlaşmaları akdetme yoluyla kapitülasyon ayrıcalıklarının sona erdiğini kabul etme yoluna gitmişlerdir¹³¹.

SONUÇ

Bilindiği gibi kapitülasyon, Avrupalı devletlerin başta Osmanlı Devleti olmak üzere Mısır, Çin gibi bazı devletler üzerinde kullandıkları ve bu devletlerin egemenlik haklarını büyük ölçüde felce uğratan bir imtiyazlar rejimidir. Kapitülasyonlar ilk olarak ticarî amaçlarla verilmişlerdir. Devletler arasında ticaret arttıkça ve geliştikçe, ticaretin gittiği ülkelerde görevlendirilen “Konsol” adlı kişiler, buldukları ülkede yaşayan kendi vatandaşları üzerinde icrafî yetkilere sahip olmaya başlamışlardır. Bunun, büyük ölçüde uluslararası ilişkilerden kaynaklanan bir ihtiyaç olarak değerlendirilebilmesi mümkündür. Ancak daha sonraki devirlerde kapitülasyonların amacının değiştiği ve büyük devletlerin elinde bir sömürü aracı haline geldiği görülmektedir.

Osmanlı Devleti, güçlü dönemlerinde bir yandan İslâm Hukuku’nun gereği olarak, bir yandan da büyük bir devlet olmanın getirdiği ihtişamla kapitülasyonları bir lütuf mahiyetinde Avrupalı devletlere sunmuştur. Ama Avrupalılar’ın bunu Osmanlı Devleti’nin zayıflamasını fırsat bilerek her fırsatta kötüye kullandıkları görülmektedir. Öyle ki, kapitülasyonlar nedeniyle Devlet’in idarî, ticarî, adlî, ve malî konularda eli kolu bağlanmıştı. Kapitülasyon düzeni öylesine istismar edilmiş ve öyle boyutlara ulaşmıştır ki, Fransa Büyükelçisi Choiseul-Gouffier daha 1788’de Osmanlı ülkesinin bir Fransız kolonisi olduğunu bile iddia edebilmiştir. Yine 1770’de İngiliz Elçisi Sir James Porter, artık daha fazla istenebilecek imtiyazın kalmadığını ileri sürmüştür. Morawitz, Osmanlı’nın içine düştüğü aczi şu cümlelerle ifade etmektedir: “Bu ülkedeki herşey zor ve karmaşıktır. Eğer hükümet fener kulesi aidatlarını yükseltse İngiltere itiraz eder; sigara kağıdı veya iskambil kağıtlarında tekel oluşturmak istese Fransa veya Avusturya-Macaristan ise karışır; konu petrol ise Rusya müdahale eder; hatta konuyla en küçük ilgisi dahi olsa dış güçler o konuda fikir beyan

¹³⁰ Taner, Tahir; Lozan ve Kapitülasyonların İlgası, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 1941, Cilt: VII, Sayı: 4, s.730.

¹³¹ Pazarcı; a.g.e., s.79.

ederler. Son olarak tuzlu domuz eti ithalatının yasaklanmasına karşı Amerikalılar'ın protestosuna ve gümrük tarifelerinin yükseltilmesine tüm ülkelerin karşı geldiklerine şahit olduk¹³²."

Kapitülasyon derdi yetmiyormuş gibi, ortaya bir de "Mahmi" sorununun çıkması, Osmanlı Devleti'nin o devirdeki zayıflığını gözler önüne sermektedir; artık Devlet kendi vatandaşları üzerinde bile söz sahibi değildir, ayrıca egemen bir devlet olmak için gereken nitelikleri haiz bulunmamaktadır. Avrupalı devletlerin, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumu görek onu "Hasta Adam" şeklinde nitelendirmeleri boşuna değildir.

Osmanlı Devleti kapitülasyonlardan ve mahmi sorunundan kurtulmak için hiçbir önlem almamış da değildir. Ama gerek Devlet'in çok hukuklu yapısı, gerek Avrupalı devletlerin elde etmiş buldukları imtiyazlardan kolay vazgeçmek istememeleri, Osmanlı Devleti'ni giderek çökme noktasına sürüklemiştir. I. Dünya Savaşı'nın başlamasını fırsat bilen Osmanlı Devleti kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırdığını dünyaya ilân etmiştir. Ama buna karşı Avrupalı devletlerin tepkisi de büyük olmuştur. Sevres Antlaşması'nın kapitülasyon düzenini tekrar geri getirdiği görülmektedir. Avrupa devletlerinin, yanlarında büyük ve güçlü bir Türk devletini görmek istemedikleri açıktır. Bu devletlerin, Osmanlı'daki çok hukukluluğun devamını ve bu sayede ülkedeki azınlıkların kendi kontrolleri altında bulunmasını kapitülasyonları da kullanarak istemeleri ve sonuç olarak Osmanlı Devleti'ni sürekli kargaşa içinde tutarak onun üzerinde söz sahibi olmayı denemeleri bu tezimizi doğrulamaktadır.

İşte, Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı bu sorunlar ve hüznü sonu, yeni Türk Devleti'ni kuranlarca asla göz ardı edilmemiştir. Herşeyden önce Osmanlı Devleti'nin bağımsızlık unsurunu elinden alarak yok eden Sevres Antlaşması tanınmamış, Ulusal Kurtuluş Savaşı başlatılmış ve Erzurum ve Sivas Kongreleri'nde "Hıristiyan halklara siyasal egemenlik ve ayrıcalıkların tanınamayacağı" yolundaki ifadeler tutanaklara geçirilmiştir¹³³.

Lozan Konferansı'nda da kapitülasyonların kaldırılması konusunda Türk Heyeti'nin kararlı tutumu devam etmiş, Konferans'a katılan Batılı devletlerin kapitülasyonların devam etmesi yolundaki önerileri şiddetle reddedilmiştir. Sonuç olarak Türk tezinin, hem de kayıtsız şartsız kabul edilmesi, Kurtuluş Savaşı'ndan sonra ikinci bir zafer olarak

¹³² Çufalı; a.g.m., s.163. (Morawitz, C.; The Public Dept of Turkey, North American Review, Sayı: 175, Ağustos 1902, s.284'den naklen)

¹³³ Mumcu; a.g.e., s.41,44.

nitelendirilmelidir. Yeni Türk devletinin, egemen bir devlet olarak kapitülasyonlarla tüm bağlarını kopardığı açıktır. Nitekim, Atatürk'ün kapitülasyonlar konusundaki şu sözlerinde, kapitülasyon uygulayan bir devletin egemen bir devlet sayılamayacağı açıkça anlaşılmaktadır:

“Herşeyden önce şurası bilinmek gerekir ki, TBMM hükümeti, kapitülasyonların yerinde kalmasını kesinlikle kabul etmeyecektir. Eğer yabancı uyruklular eskiden olduğu gibi, bundan sonra da kapitülasyonlardan yararlanmayı düşünüyorlarsa, aldanyorlar. Kapitülasyonlar bizim için artık yoktur ve kesinlikle olmayacaktır. Türkiye'nin bağımsızlığı her alanda tastamam ve bütünüyle onaylanmak koşuluyla kapılarımız bütün yabancılara genişçe açık kalacaktır¹³⁴”.

(2 Kasım 1922)

“Kapitülasyonların Konferans'ta (Lozan) birçok toplantıyı işgal etmesinin nedenini bir türlü anlayamıyoruz. Bu sorunun söz konusu edilmesi ve görüşülmesi bile ulusal onurumuza yöneltmiş bir hakarettir. Kapitülasyonların Türk ulusu için ne derece nefret duyulan bir şey olduğunu size tanıtmaya gücüm yetmez. Bunları başka ad ve biçimlerde gizleyerek bize kabul ettirmeyi başaracaklarını sanan ya da hayal edenler, bu konuda pek çok aldanyorlar. Çünkü Türkler, kapitülasyonların sürdürülmeleriyle kendilerinin pek az bir vakite ölüme yöneleceklerini pek iyi anlamışlardır. Türkiye köle olarak mahvolmaktansa, son nefesine değin dövüşmeye, uğraşmaya and içmiştir¹³⁵.”

(25 Aralık 1922)

“Kapitülasyonlar bir devleti er geç yıkar. Osmanlı Devleti ile Hindistan Türk ve İslâm İmparatorlukları bunun en büyük kanıtıdır¹³⁶.”

(7 Şubat 1923)

“Hepiniz anımsayabilirsiniz; Kanunî Sultan Süleyman zamanında Venedikliler'le ticaret antlaşması yapılmıştı. Ama Padişah, Venedikliler'le ticaret antlaşması yapmayı kendi şerefine, öz yaradılışına uygunsuz buldu. Zira, onun anlayışına göre antlaşma, birbirine denk uluslar arasında yapıldı. Halbuki Venedik o vakit, Osmanlı Devleti'ne denk olmak şöyle

¹³⁴ *Atatürk'ün Söyley ve Demeçleri*, Cilt: III, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1961, s.49.

¹³⁵ *Atatürk'ün Söyley ve Demeçleri*, Cilt: III, s.57.

¹³⁶ *Atatürk'ün Söyley ve Demeçleri*, Cilt: II, s.97.

dursun, onun doğrudan doğruya vasiliği altındaydı. Bu nedenledir ki, Yüce Hakan böyle bir hükümetle antlaşma yapamazdı. Ama ona yardımlarda bulunabilirdi ve yardımda bulundu. İşte bu “yardım” sözcüğü, “kapitülasyon” sözcüğüne dönüştürülmüştür. Halbuki biliyorsunuz, “kapitülasyon” sözcüğü bir kalede kuşatılan, savunma güç ve araçlarını kullandıktan sonra teslim olmak zorunda kalanlar hakkında kullanılan bir sözcüktür. İşte böyle bir sözcüğü padişahların iznini tercüme ederken kullanmış bulundular¹³⁷.”

(17 Şubat 1923)

“Bugün için ticaretimiz hakkında ne düşünüyorsun diye sorarsanız, bu soruya bir tek yanıt vereceğim. Bugün için düşündüğüm tek şey kapitülasyonlardır; kökten, işlerlikten kanla kaldırılmış olan kapitülasyonların bir daha dirilmemek üzere yokluk diyarına gömülmesini sağlamaktır. Ticaretimizin de, endüstrimizin de, her türlü ekonomimizin de gelişip yükselmesi ancak bununla mümkün olur¹³⁸.”

(20 Mart 1923)

Yeni Türk devleti, yukarıdaki sözlerin de ışığı altında kapitülasyon rejimini tarihin derinliklerine gömmüş ve geçmişinde yaşadığı acı tecrübelerden çok iyi dersler çıkararak tek hukuklu sistemi prensip edinmiştir. Türkiye Cumhuriyeti çok hukukluluğun kapitülasyon rejimine ve azınlıklar için farklı düzenlemelere yol açacağına her zaman bilincindedir. Bir ülkede yaşayan yabancı ya da azınlıkların haklarının korunmasının onlara farklı statü tanınmasıyla değil, kanun önünde tüm vatandaşların eşitliğinin sağlanmasıyla mümkün olabileceği artık anlaşılmıştır. Bu ise, ancak lâik hukuk düzeninin kabul edilmesini gerekli kılmaktadır. Şu halde, kapitülasyon rejiminin devletlerin egemenliklerini baltaladığı, ülkede yaşayan insanlar arasında eşitsizliğe sebep olduğu ve devletleri parçalanmaya götürdüğü gerçeği asla hatırdan çıkarılmamalıdır.

¹³⁷ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt: II, s.102.

¹³⁸ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt: II, s.136.

KAYNAKÇA

Afetinan, A.: Medenî Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları, Ankara, 1988.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt: II-III, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1961.

Bağış, A.İ.: Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler, Ankara, 1983.

Berki, Şakir; Devletler Umumî Hukuku, Ankara, 1968.

Bilsel, Cemil; Lozan, Cilt: II, İstanbul, 1933.

Bozkurt, Gülnihâl; ABD Vatandaşlığı İddiasında Bulunan Osmanlı Vatandaşlarına Dair Bazı Amerikan Belgeleri, Prof. Dr. Jale G. Akipek'e Armağan, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Konya, 1991, s.177-189.

Bozkurt, Gülnihâl; Azınlık İmtiyazları – Kapitülasyonlardan Tek Hukuk Sistemine Geçiş, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt: XIV, Mart 1998, Sayı: 40, s.247-261.

Bozkurt, Gülnihâl; Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914), Ankara, 1989.

Bozkurt, Gülnihâl; İslâm Hukuku'nda Zimmîlerin Hukukî Statüsü, Kudret Ayiter'in Anısına Armağan, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: III, Sayı: 4, İzmir, 1987, s. 115-156.

Çufalı, Mustafa; Kapitülasyonların Mahiyeti ve Osmanlı Devleti'nin Yıkılışındaki Rolü, Türk Yurdu Dergisi, Cilt: XIX-XX, Sayı: 148-149, Aralık 1999-Ocak 2000, s. 156-164.

Ekrem, Reşad; Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar, İstanbul, 1934.

Gordon, L. James; American Relations with Turkey, Philadelphia, 1932.

Gürsel, Haluk F.; Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri, İstanbul, 1968.

Haydaroğlu, İ. Polat; Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar, Ankara, 1993.

Hershlag, Z.Y.; Introduction to the Modern Economic History of the Middle East, Leiden, 1964.

Heyd, W.; Yakın-Doğu Ticaret Tarihi, Çev.: Ord. Prof. Enver Ziya Karal, Ankara, 1975.

Işıkçalı, Turgut; Kapitülasyonlar, Lozan'da İngiliz Heyetine Verilen Gizli Raporun Tam Metni, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sayı: 16, Mayıs 1998, s.80-87.

Issawi; Charles; The Economic History of Turkey, 1800-1914, Chicago, 1980.

İnalçık, Halil; İmtiyazat, The Encyclopaedia of Islam, Cilt: III, London, 1971, s.1178-1189.

İnalçık, Halil, The Ottoman Empire, The Classical Age, 1300-1600, London, 1973.

21Kurdakul, N.; Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar, İstanbul, 1981.

Mears, E.G.; Modern Turkey, New York, 1924.

Meray, Seha; Lozan'ın Bir Öncüsü: Ahmet Selâhattin Bey (1878-1920), Ankara, 1976.

Meray, Seha; Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, Ankara, 1972.

Mumcu, Ahmet; Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi, Ankara, 1983.

Pazarıcı, Hüseyin; Uluslararası Hukuk Dersleri, Birinci Kitap, Ankara, 1998.

Sander, Oral; Ankara'nın Yükselişi ve Düşüşü, Ankara, 1993.

Sonyel, Salâhi R.; Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, Ankara, 1991.

Sousa, N.; The Capitulatory Regime of Turkey, Baltimore, 1933.

Taner, Tahir; Lozan ve Kapitülasyonların İlgası, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 1941, Cilt: VII, Sayı:4, s.723-730.

Uluocak, Nihal; Türk Vatandaşlık Hukuku, İstanbul, 1986.

Unat, İlhan; Türk Vatandaşlık Hukuku, Ankara, 1966.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; Osmanlı Tarihi, Cilt: IV, II. Bölüm, Ankara, 1988.

Üçok, Coşkun – Mumcu, Ahmet – Bozkurt, Gülnihâl; Türk Hukuk Tarihi, Ankara, 1996.